

Дніпропетровський національний університет

На правах рукопису

НАЗАРЕНКО ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 811.161.2:81`373`7

**УКРАЇНСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК ВИРАЖЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ**

10.02.01 – українська мова

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник
Поповський А.М.
доктор філологічних
наук, професор

Дніпропетровськ 2001

З М І С Т

	СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
	ВСТУП	4
РОЗДІЛ	1. Теоретичні витoki вивчення менталітету та способів його мовного вияву	12
РОЗДІЛ	2. Національно-культурні особливості семантики українських фразеологізмів	34
	2.1. Фразеотематичні групи “воля”, “природа”	42
	2.2. Етнозабарвлена лексика з селянського побуту як компонент прототипів українських національних фразеологізмів	51
	2.3. Компоненти-зооніми у семантичній структурі українських фразеологізмів	63
	2.4. Ідіотоніми як стрижневий лексичний компонент фразеологічної одиниці	90
	2.5. Етнокультурні параметри антропонімів у складі фразеологічної одиниці	112
РОЗДІЛ	3. Етнокультурна лексика як смислорозрізнювальний компонент фразеологічних синонімів	120
РОЗДІЛ	4. Семантичні особливості українських фразеологізмів з гумористичними конотаціями	149
	ВИСНОВКИ	165
	СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	171
	ДОДАТКИ	178

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше: Зб. О.В.Марковича та ін./ Уклав М.Номис.– К.: Либідь, 1993.
- СУМ – Словник української мови / Голова редкол. акад.І.К.Білодід.– К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
- УРФТС – Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Х.: Прапор, 1997.
- УУФСУМ – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. – К.: Освіта, 1998.
- Фр – Галицько-руські народні приповідки. Т . 1 – 3. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко // Етнографічний збірник. Львів. 1901–1910. Т. 10–28.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови./ Уклад. В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999.

ВСТУП

У мовознавстві, культурології та філософії мови загальноновизнаною є думка про те, що фразеологічний склад є найбільш прозорим для втілюваних лінгвістичними засобами концептів “мови” етнокультури, оскільки в образній основі фразеологізмів відбиваються характерологічні риси світобачення, які виступають складовою частиною поняття “менталітет”.

З різних кутів зору ця проблема розроблялася представниками окремих наукових напрямків – філософського (Д.Чижевський, А.Гуревич, В.Храмова, І.Лисий), етнокультурного (М.Костомаров, Л.Гумільов, Б.Цимбалістий, О.Нельга), психологічного (В.Гумбольдт, М.Бердяєв, О.Кульчицький). Не менш важливим є лінгвістичний аспект вивчення вияву рис менталітету у мовному знакові (праці В.Телії, В.Русанівського, В.Мокієнка, В.Гака).

Визначення поняття “ментальність” фіксується спеціальними словниками, де подається етимологія слова і його смислове наповнення. Причому тлумачення хоч і збігаються у своїй основі, але є здебільшого дискусійними. У науковій літературі одночасно функціонують два поняття “ментальність” і “менталітет”, які найчастіше ототожнюються за кореневою основою, хоча деяка поняттєва розбіжність цих термінів існує. Зазначимо, що одним із атрибутів менталітету виступає ідентичність, зумовлена серед його носіїв спільністю соціальних умов, у яких формується свідомість. Ідентичність виявляється у здатності людей наділяти однаковими значеннями одні й ті ж явища об’єктивного і суб’єктивного світу, тобто тотожним

чином їх свідомо інтерпретувати і виражати одними й тими ж символами. Менталітет – це склад розуму, спосіб думання, світосприйняття будь-якої окремої людини як представника певної спільноти. У спеціальних дослідженнях терміни “ментальність” і “менталітет” чітко не розмежовуються, ми будемо користуватися останнім.

Наукові розробки проблеми менталітету у філософському та культурологічному спрямуванні часто містять зв'язки із мовними особливостями, оскільки мова є не лише важливим засобом комунікації, а й фіксатором духовних надбань народу. На жаль, у наукових розвідках дослідження виявів менталітету на мовному рівні не зроблено. До цього часу дослідники лише побічно торкалися й питання національної своєрідності мовного самовираження, тому постає потреба ґрунтовного опрацювання лінгвістичних засобів вираження рис українського менталітету, серед яких акцент буде зроблено на фразеологічному рівні.

У сфері фразеології найбільш яскраво виражається національний спосіб бачення світу. Національний світ – це єдиний космос, у якому злиті людина та природа, що споконвіку оточувала її, яка впливає на соціальну психологію етносу, формує національний характер та визначає спрямованість його практичної діяльності.

Вивчення семантики і внутрішньої форми фразеологічної одиниці (далі в тексті – ФО) дозволить через усвідомлення смислових і ціннісних орієнтацій, зафіксованих у них, встановити особливості світобачення українського народу і реконструювати культурно-мовні архетипи, під якими розуміються: культурні першообрази, уявлення-символи про

людину, її місце в світі та суспільстві. Саме фразеологічні вирази являють собою найбагатші можливості в цьому плані, адже вони безпосередньо відбивають позамовну дійсність і мають образно-символічну основу. Дослідження фразеології дозволить виявити специфічні риси менталітету нації, що полягають у характерних особливостях світосприйняття, системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання. Це культурний фундамент, у якому визрівають архетипи. Культурний архетип – це глибинні культурні установки “колективного несвідомого”, які надзвичайно складно змінюються.

У фразеологічному значенні знайшли своє вираження як культурні архетипи, так і сутнісні моменти географічної, геополітичної, господарчої, соціальної, політичної, релігійної, культурної реальностей, які виявили вплив на його формування.

Актуальність дослідження обумовлена увагою до проблем національного самоусвідомлення і самовираження, потребою пошуків нових підходів до вивчення ФО як вмістилища спектру національних конотацій, а також специфікою відображення у фразеології національного менталітету, що становить одну з малодосліджених проблем українського мовознавства. Завдання осягнення культурного самоусвідомлення через мовні засоби відображення концептів культури актуальне для лінгвокультурологічного аналізу фразеологізмів та мовних знаків інших типів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалася в руслі наукового плану кафедри української мови Дніпропетровського національного університету.

Мета роботи – здійснити структурно-семантичний аналіз ФО з урахуванням історико-етимологічного аспекту, простежити специфіку генези української фразеологічної системи у зв'язку із відбиттям у ній особливих національних рис мовної картини світу, що є складовою частиною українського менталітету; показати, як у семантиці українських фразеологізмів відбивається позамовна дійсність.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення завдань, пов'язаних із семантичним аналізом ФО, встановленням семантичної типології через окреслення тематичних груп, виявленням стрижневих слів, на базі яких утворюються синонімічні ряди ФО; аналіз культурно – національної семантики фразеологізмів; простеження зв'язку образної системи з етнокультурними факторами (термін “етнокультура” ми вживаємо з метою підкреслення основоположної ролі народу в матеріальних та духовних здобутках) ; здійснення аналізу лексем – компонентів, що формують фразеологічне значення, мають гумористичну конотацію. Описати культурні конотації та співвіднести їх із концептуальним змістом фразеологізму як мовного знака, що відтворює їх у процесі вживання і тим самим несе відомості про сукупну ідентичність культурно-мовної самосвідомості як частини загальнокультурного менталітету українців.

Об'єктом дослідження виступає українська національна фразеологія у широкому контексті, який обіймає стійкі образні вирази, прислів'я, приказки, традиційні порівняння. Ми будемо зосереджувати свою увагу на ФО народного (на противагу фразеологізмам книжного) походження.

Матеріалом дослідження стали фразеологічні одиниці, зафіксовані в академічному “Фразеологічному словнику української мови” в 2-х томах, “Словнику української мови” в 11-ти томах, “Фразеологічному словнику української мови” В.Д.Ужченка та Д.В.Ужченка, а також “Словнику стійких народних порівнянь” О.С.Юрченка, А.О.Івченка, “Галицько-руських народних приповідках” І.Франка, ”Українських приказках, прислів'ях і такому іншому” М.Номиса.

Методи дослідження. Для розв'язання вищевикладених завдань використовуються спеціальні наукові методи дослідження: описовий, що містить лінгвістичне спостереження і є головним композиційним методом дисертації, порівняльно-зіставний, лінгвокультурологічний (умови формування культурного конструкта на матеріалі фразеології та коментування фразеологічних одиниць, сформованих під впливом різних типів дискурсу – літературного, релігійного і т.ін.).

Наукова новизна роботи пов'язана з потребою ґрунтовного опрацювання способів вираження національного менталітету у фразеології, тому що фразеологічний склад мови у національно-культурному аспекті – основа для виявлення та опису тих мовних засобів, які втілюють у фразеологічні одиниці змісти з культурним значенням.

Дисертація є спробою спеціального дослідження способів виявлення національно-специфічних сигналів у складі фразеологічних знаків і встановлення їх співвіднесеності з національно-культурним менталітетом. На цьому підґрунті уточнити поняття українського менталітету. В українському

мовознавстві етнокультурний аспект кумулятивної функції ФО представлений недостатньо.

Теоретичне значення дослідження визначається у поглибленні та описі взаємодії мови та культури у діапазоні культурно-національної самосвідомості, виявленні специфічних лексем – складників в українських фразеологізмах; розширення уявлень про менталітет нації через аналіз компонентного складу ФО та специфіку його вираження мовними засобами. Дослідження походження та розвитку значення окремих ФО з урахуванням етимології стрижневих компонентів поглибить історико-лінгвістичний аспект вивчення української фразеології.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дисертації можуть бути використані у системних дослідженнях з проблем фразеології, лексикографічній практиці, а також будуть корисними для цілого ряду галузей прикладної лінгвістики та соціології, у процесі читання нових спецкурсів та проведення спецсемініарів, у викладанні навчальних дисциплін культурологічного циклу. Практичне значення роботи посилюється тим, що опрацьований фактичний матеріал може бути використаний при укладанні лінгвокультурологічного фразеологічного словника, який поєднає два компоненти – мову та культуру, вміщуючи культурні конструкти (фразеологічні одиниці), які формують колективну культурну ідентичність і відіграють важливу роль для формування національної самосвідомості.

Апробація роботи. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданні кафедри української мови Дніпропетровського національного університету. Результати

дослідження повідомлялись на міжнародних наукових конференціях "Регіональне і загальне в історії" (Дніпропетровськ, 1995), "Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур" (Дніпропетровськ, 1997), "Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє" (Одеса, 1995), на міжнародній науково-практичній конференції "Культурно-історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні" (Одеса, 1996), на Всеукраїнській науковій конференції "Українська мова – державна мова України" (Дніпропетровськ, 1998).

На матеріалі дослідження здійснено дев'ять публікацій.

1. "До питання про український менталітет у художній спадщині Д.І.Яворницького" //Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. наук.конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького(листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995.
2. "Із спостережень над мовними засобами українського менталітету" //Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє: Міжнар. наук. конф. Матеріали доповідей.– Одеса, 1995.
3. "Мовні особливості українського менталітету як засіб формування національної самосвідомості" //Культурно-історичні,соціальні та правові аспекти державотворення в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф.– Одеса, 1996.
4. "До питання про вираження національного менталітету у фразеології" //Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур: Матеріали 4-ї міжнар.конф.– Дніпропетровськ, 1997.

5. “Про поняття ментальності в науковій літературі” //Українська мова – державна мова України: Статті та тези за матеріалами конф.– Дніпропетровськ, 1998.
6. “Питання про мовні особливості менталітету” //Дослідження з мовознавства :Зб.наук.праць.– Дніпропетровськ: Наукова книга,1996.
7. “Національно-самобутні риси української фразеології” //Дослідження з лексикології і граматики української мови. Зб.наук.праць. Т.1 – Дніпропетровськ: Наукова книга, 1999.
8. “Етнозабарвлений лексичний компонент у складі фразеологічної одиниці” //Дослідження з лексикології і граматики української мови. Зб.наук.праць. Т. 2 – Дніпропетровськ: Наукова книга, 2000.
9. “Національно-культурні особливості семантики українських фразеологізмів” //Лінгвістичні студії: Зб.наук.праць. Випуск 8 /Укл.:А.Загнітко (наук.ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2001.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури, списку умовних скорочень лексикографічних видань, додатків.

1. ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ ВИВЧЕННЯ МЕНТАЛІТЕТУ ТА СПОСОБІВ ЙОГО МОВНОГО ВИЯВУ

На сучасному етапі досить широко вживається поняття “менталітет”, яке фіксується у філософській, соціологічній, етнологічній, історичній, художньо-публіцистичній літературі. Важко визначити, що саме вкладається в його зміст. Зокрема, у сучасному лінгвістичному набутку, на жаль, ми не маємо ще робіт, які б докладно висвітлювали питання мовного аспекту українського менталітету. У цьому плані інтерес становлять понятійні визначення особливостей українського менталітету у лексикографічних працях. У сучасній науковій літературі вживається одночасно два поняття: “ментальність” і “менталітет”, які не мають поміж собою суттєвої різниці, а являють переклад з різних іноземних мов. Від латинського слова mens, яке означає у першу чергу розум, думку, а вже відтак – дух, психіку, утворилося слово “ментальність”. З’явилося воно в активному вжитку української мови порівняно недавно. У перекладних та тезаурусних словниках подано такі визначення: mentalite (франц.) 1) напрям думок, настроїв, умонастроїв; 2) розум, розумові здібності, розумовий рівень, розвиток; склад мислення, розуму; психологія (індивідуальна). [Андрієвська, 1955,341]; mentality (англ.) : 1) розумові здібності, інтелект; 2) склад розуму. [New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language]; Mentalität (нім.) : склад розуму; спосіб мислення. [Лещинська, 1959,194]; mentalność (польськ.) – спосіб мислення [Генсьорський, 1953,416].

У “Словнику іншомовних слів” подається таке визначення: “Менталітет (англ. *mentality* <лат. *mens, mentis*> – характер,

душа; спосіб мислення). Глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості; сукупність установок, нахилів індивіда чи соціальної групи мислити, відчувати та сприймати світ певним чином”[Коломієць, Молодова, 1998, 51]. Як бачимо, основним спільним елементом значення у всіх чотирьох мовах є “склад розуму”, “спосіб мислення”. Це первісне, домінантне понятійне наповнення терміну “менталітет”, який в Україні сприймається в значенні – психологія, психічний склад характеру, суспільної групи, народу, нації.

Специфічно визначається це явище в енциклопедичному словнику “Політологія”: “Менталітет (від англ. *mentality*) – узагальнене поняття, частково образно-метафоричне, політико-публіцистичне, яке позначає в широкому розумінні сукупність і специфічну форму організації, своєрідний склад різноманітних психічних властивостей та якостей, особливостей та виявів. Використовується головним чином для позначення оригінального способу мислення, складу розуму або навіть розумового настрою” [Политология. Энциклопедический словарь, 1993, 174-176].

Це визначення є більш широким, ніж попередні, і тут також наявне збереження його головних домінант. Для української наукової термінології, певною мірою, поняття “менталітет” є новим, хоча як таке, явище менталітету існувало вже давно. Словник “Сучасна західна філософія” подає таке визначення: “Ментальність, менталітет (від лат. *mens* – розум, мислення, спосіб думки, склад душі) – глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, який охоплює і несвідоме. Ментальність – сукупність готовностей, установок і привернень індивіда або соціальної групи діяти, мислити, відчувати і

сприймати світ певним способом. Ментальність формується в залежності від традицій культури, соціальних структур і всього середовища існування людини і саме в свою чергу, їх формує, виступаючи як породжуюча свідомість, як джерело культурно-історичної динаміки, яку важко визначити” [Современная западная философия. Словарь. 1991, 177]. Тут же ми знаходимо посилання на те, що сам термін “менталітет” зустрічається вже у Р. Емерсона (1856), а у 1922 році Леві-Брюль публікує дослідження “La mentalite primitive”.

Важливою сторінкою в історії концепції менталітету стали роботи французького історика Ж. Лефевра та маніфест школи “Нових Анналів” (1946), де Л.Февр підкреслює, що розумові звички та установки, навички сприйняття та емоційного життя успадковуються людьми від минулих поколінь, без чіткого усвідомлення цього, хоча він і називає “свідомістю” весь цей блок, який генерує імпульси, що формують історію та саму людину. Гуревич А. Я. в роботі “Історична наука та історична антропологія” – підкреслює, що “Ментальність – поняття, яке осноположниками цього напрямку Люсьєном Февром і Марком Блоком було запозичено у Леві-Брюля, але в той час, як Леві-Брюль припускав особливе, пралогічне мислення дикунів, медієвісти Блок і Февр застосовували поняття “ mentalite ” до розумових настроїв, розумового складу, колективної психології людей в “гарячих товариствах, які знаходяться на стадії цивілізації” [Гуревич, 1988, 56].

Таких же поглядів дотримується і М. Рожанський: “Поняття “mentalite” укріпилося в інтелектуальному житті Заходу як поправка ХХ століття до просвітницького ототожнення свідомості з розумом... Поняття “mentalite” – результат

атомізованого громадянського суспільства, в якому кожний індивід підкреслює суверенність свого світосприйняття щодо ідеологічних утворень, суспільної думки” [50/50. Опыт словаря нового мышления. 1989,459].

Отже, ідентичність менталітету серед його носіїв зумовлюється спільними для них історичними та соціальними умовами, в яких формується їх свідомість і здібності наділяти одним і тим же значенням одні і ті ж явища світу.

Аналізуючи погляди на природу значення поняття “менталітет”, приходимо до думки, що це питання настільки невизначене, що не відчутна монолітність думок науковців. М.А. Барг подає таке визначення: “Менталітет – це, певною мірою спрощуючи, сукупність символів, які формуються у межах кожної певної культурно-історичної епохи і які закріплюються у свідомості людей в процесі спілкування із подібними до себе, тобто шляхом повторення. Ці символи служать у повсякденному вжитку онтологічним і функціональним поясненням, способом вираження знань про світ і людину в ньому” [Барг, 1987, 4].

Таким чином, менталітет у сучасному сприйнятті – це необмежена система, яка не має закінченої організації. Вона, так би мовити, розлита і у свідомості, й у культурі. Підтвердження цього знаходимо у А. Я. Гуревича: “Більшою мірою вони (ментальності) не усвідомлюються самими людьми, які володіють цим баченням світу, виявляючись в їх поведінці та висловленнях начебто без їх намірів і волі. Ментальності виражають не стільки індивідуальні установки особистості, скільки позаособистісний бік суспільної свідомості, будучи

імплікованими у мові та знакових системах, звичаях, традиціях” [Гуревич , 1989,75].

Якщо поняття “менталітет” є новим для України, то вже не таким новим для світу взагалі. Як сказав Мішель Вовель: “... було б несправедливо вважати історію ментальності нещодавнім винаходом... Для початку можна обмежитись кількома прикладами – “Великим страхом” Жоржа Лефевра (1932) або його дослідженням “Революційні натовпи”, де прямо введено поняття ментальності” [50/50. Опыт словаря нового мышления, 1989,456].

Деякі тлумачення, як ми згадували вище, називають менталітет індивідуальною психологією. Виходячи з цього, психологи теж подають визначення менталітету, тому що засвоєння соціального досвіду, культури, духовних цінностей і створення цих цінностей митцем або вченим, відбуваючись реально, не завжди стає предметом рефлексії і фактично залишаються поєднанням свідомості і несвідомого. У духовному світі несвідоме достатньою мірою виражене у феномені менталітету. Поняття “менталітет” застосовується для визначення особливих явищ у сфері свідомості, які в тому чи іншому суспільному середовищі характеризують її відмінності від інших спільнот. Якщо “відняти” із суспільної свідомості те, що являє загальнолюдське начало, в “остачі” ми знайдемо менталітет цього суспільства. Любов до рідних людей, біль при їх втраті, гнівне засудження тих, хто став причиною їх загибелі, є загальнолюдською властивістю і не стає чимсь специфічним для одних і відсутнім у інших спільнот. Визначення менталітету як індивідуальної психології підтверджується і тим, що якби свідомість кожної окремої людини автоматично “керувалась”

менталітетом спільноти, то, ймовірно, ця спільнота через деякий час піддалась би повному самознищенню. Очевидно, загальнолюдське начало перемагає відсталість традицій, закріплених у менталітеті, відповідно менталітет спільноти та свідомість індивіда, члена цього суспільства, створюють єдність, але не тотожність. Отже, менталітет – це сукупність прийнятих і в основному схвалених суспільством поглядів, думок, стереотипів, форм та способів поведінки, яка відрізняє його від людських спільнот [Введение в психологию, 1996,381].

В.Л. Храмова подає своє визначення, орієнтуючись на психологію: “Ментальність – це спільне “психологічне оснащення” представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб’єктивний “зріз” суспільної динаміки органічно включається до об’єктивного історичного процесу” [Храмова , 1992,4].

Аналізуючи мовну і культурну свідомість західноєвропейських “ренесансів”, М. А. Собуцький розглядає менталітет як своєрідну мову культури. Чинники його утворення, на його думку, треба шукати у реальності буття спільноти. Під сукупною ментальністю у даному випадку розуміється “світовідношення”, “схеми мислення та структури поведінки”, “обріи можливого у дану епоху” – тобто культура як певна, над-мова або “вторинна семіотична система”, створена і функціонуюча аналогічно природній (вербальній) мові, хоча й не тотожна їй [Собуцький , 1991, 101].

У процесі узагальнення вище викладеного можемо звернутись до терміна, який пропонує науковець В.В.Бакеркіна,

і його визначення: “Національно-культурний менталітет (НКМ) – це узагальнене поняття, яке позначає сукупність суспільних розумових настроїв, своєрідний склад різноманітних психіко-психологічних властивостей і якостей, специфічну для даного соціума систему: світовідчуття, світорозуміння, світосприйняття” [Бакеркіна, 1994, 65].

Зумовленість того, що термін “менталітет” з’являється на початку ХХ століття, пов’язана з тим фактором, що ХХ століття починається інтенсивним вибухом розвитку гуманітарних наук.

Необхідність у понятті “менталітет” об’єктивно існує, але чітких теоретичних розробок стосовно його змістовного навантаження, його природи, його функцій у житті людської спільноти ми не зустрічаємо. Як результат цього, різноманітність дефініцій: “колективне несвідоме”, “культурний код”, “духовний ефір”, або дуже вузьке його розуміння: “психологічні особливості етносу”, “національна свідомість”, “традиція”. У нашій мові є слова “світосприйняття”, “світогляд”, “спосіб думок”, “дух епохи”, але ні в російській мові, ні у марксистських науках про суспільство прямого відповідника поняттю “mentalite” немає. Можливість його запозичення зумовлена зазором між російською культурною традицією та марксистськими соціальними науками. Необхідність його запозичення зумовлена сучасним станом кожної з цих традицій та реальним станом суспільної свідомості” [50/50. Опыт словаря нового мышления, 1989,460]. В україністиці тривалий час зосереджувалась увага на ідеологічній ролі мови в житті суспільства і не визнавалося поняття “менталітет”. На сучасному етапі “ми змушені визнати існування релігійної, національної, тоталітарної та різного роду

інших ментальностей, які аж ніяк не детерміновані – або, у будь-якому випадку, далеко не цілком соціальним ладом і виробничими стосунками” [50/50. Опыт словаря нового мышления, 1989,454].

Менталітет існує і виявляється через різні ментальні утворення, “діапазон” яких дуже широкий. Цей масив предметних виявів менталітету утворює специфічну духовну парадигму, співвіднесену з парадигмою співбуття. Ми можемо говорити про менталітет як специфічну духовну парадигму співбуття, що направлена на інтеграцію цього співбуття у простір культури певної спільноти. У підручнику з етнопсихології як рівнозначні фігурують одночасно два поняття: “ментальність” і “менталітет”. Хоч автор і наголошує на тому, що слід розрізняти поняття “ментальність” і “менталітет”, але на сутнісну різницю між ними він не вказує. У посібнику ці два поняття майже нічим не відрізняються одне від одного: “Ментальність – це деяка інтегральна характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описати своєрідність бачення цими людьми оточуючого світу і пояснювати специфіку їх реагування на нього” [Пірен , 1996,148]. У той же час філолог Л. П. Катлінська ототожнює поняття “ментальність” і “менталітет”: “Менталітет – склад розуму, спосіб думок, розумострій, світосприйняття. Ментальність – теж саме, що й менталітет” [Катлинская, 1993, 49]. Ми користуватимосся у подальшому викладі терміном “менталітет”.

Варто звернути увагу на публікацію Івана Лисого “Менталітет і духовна культура українців”, у якій автор висловлює свої погляди на сутність менталітету, а також не

може погодитися з тим, що дехто з науковців менталітет розуміють як національний характер, психічний склад або психологічний склад спільноти, національна психоструктура, вихідна матриця світорозуміння та світовідношення народу і в цьому розумінні його “дух” або “душа”. Хоча й сам собі у цьому суперечить, говорячи, що “його не можна визнати достатньо конкретним, оскільки світогляд має дуже різноякісні шари від світосприйняття до світопереживання,...; ментальність же утворює переважно психологічний рівень духовності людини – систему неглибоко, частково одрефлексованих настанов діяти, сприймати і думати певним способом” [Лисий, 1995, 39].

Із наведеного вище стає зрозумілим, що поняття “менталітет” дуже багате та насичене за своїм змістом. Слушним зауваженням можна назвати те, що менталітет є породжуючою формою духовності, але не може бути витлумаченим як стратегія, а тим більш як тактика поведінки” [Лисий, 1995, 42].

На менталітет певного етносу впливають багато чинників. Але цей вплив настільки тривалий, постійний і опосередкований, що зміни у політичній чи економічній сфері не можуть порушити “звички свідомості”, що шліфувалися століттями. Структура менталітету є більш консервативною, ніж суспільно-політичне життя [Феномен нації: основи життєдіяльності, 1998, 145].

У визначенні поняття “менталітет” та його сутності необхідно з’ясувати вплив ментальності етнічної спільноти на своєрідність національної культури. Для цього необхідно спробувати знайти суттєві ментальні риси нашої спільноти.

На нашу думку, заслуговують на увагу висновки Д.Чижевського про народний світогляд українців. Так, безумовною рисою психічного укладу українця є – емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народного життя і обрядовості,...; одним з боків емоціоналізму є своєрідний український гумор, що є одним із найбільш глибоких виявів “артистизму” української вдачі. Поруч з цими рисами стоять індивідуалізм та устремління до “свободи” в різних розуміннях цього слова... Поруч з цими двома основними рисами стоїть третя – неспокій і рухливість, більш психічні, ніж зовнішні...” [Чижевський, 1992, 19]. Одним з елементів формування цих рис автор називає природу України, зокрема степ, який, крім інших факторів, історично зумовлює “неспокій”, тому що степ тривалий час був джерелом постійної загрози кочівників, тобто нових руйнівних людських хвиль. Д. Чижевський, як бачимо, підкреслює в українському емоціоналізмі позитивні сторони, що відбилися в українській духовній творчості. Дещо інший погляд на український емоціоналізм має В. Липинський: “Надмірною чутливістю (при пропорційно ослаблій волі та інтелігентності) пояснюється наша легка запальність і скоре схолодження; пояснюється теж дражливість на дрібниці і байдужість до дійсно важливих речей, яких розрізнати від дрібниць не вміємо. Всі наші одушевлення зі слізьми, молитвами і всенародними співами – проходять так само скоро і несподівано, як вони й появляються. Виявити наше хотіння в ясній і тривалій ідеї та закріпити його тривалою, довгою, організованою, послідовною і розумною працею нам трудно тому, що увага наша, не керована віжками волі й розуму, увесь час розпорошується під впливом

нових емоціональних подразнень, які нищать попередні” [Онацький, 1992, 37].

Наші українські філософи, зокрема П. Юркевич, Я. Ярема, відмічаючи емоційність українського народу, не лякалися її, а вбачали в ній прикмету нашої національної вищості.

Цікаву думку Оверстріта про емоційність знаходимо в роботі Є. Онацького “Українська емоційність”: “Кожна глибока емоція це насамперед бажання: любов – бажання зробити комусь щось приємне; ненависть – бажання його знищити; страх – бажання втекти; гордість – бажання видаватись великим і т. д.” [Онацький, 1992, 42].

Підтверджуючи вище згадане, варто сказати, що емоційно-почуттєвий характер української душі, її “кордоцентричність”, спричиняються до певної своєрідності світосприймальних настанов.

Індивідуалізм українців, докорінно відмінний від колективістської “психології росіян, – це соціальний феномен, спільноти, “малого гурту”, об’єднаного емоційно-почуттєво, а не “спілки” на підвалинах єдиної мети. М. І. Костомаров у роботі “Две русские народности” наголошував на особливостях, які різнять українців та росіян: “можна заключити, що плем’я південноруське мало відмінним своїм характером перевагу особистої свободи, великоруське – перевагою общинності” [Костомаров, 1991, 50].

Багато науковців, в тому числі й М.Костомаров, Д.Чижевський, Б.Цимбалістий, звертали увагу на вплив краєвиду на українця, формування його світогляду, характеру. “Завдяки вчуттю в краєвид, – відзначає Б. Цимбалістий, – людина зливається з ним внутрішньо, “підіймається уявним

внутрішнім зусиллям разом з узгір'ями вгору чи “розлягається степом”, що залишає психічні наслідки, які оформлюють душу” [Цимбалістий, 1992, 53].

Досліджуючи світоглядні особливості українців і росіян, пісенну спадщину, М. І. Костомаров підкреслює важливу роль природи, зокрема в українській творчості. “Участь природи у великоруських піснях слаба і надто сильна у наших: південноруська поезія невіддільна від природи, вона оживляє її, робить її учасницею радості та горя людської душі; трави, дерева, птахи, тварини, небесні світила, ранок і вечір, спека і сніг – все дихає, думає, розуміє разом із людиною, усе відгукується до неї чаруючим голосом то участі, то надії, то вироку” [Костомаров, 1991, 52].

Варто підкреслити, що деякі аспекти національної специфіки, розглянуті нами вище, були неначе відповіддю на питання Вільгельма фон Гумбольдта: “Як можна достатньою мірою пізнати характер однієї нації, не вивчивши одночасно й інші, які перебувають з нею у тісному зв'язку, контрастні відмінності яких, з одного боку, власне і сформували цей характер, а з іншого боку, єдино і дозволяють повністю його зрозуміти?” [Гумбольдт, 1985, 319].

Проблемою нашого дослідження є мовний аспект вияву українського менталітету, що “являє собою спробу інтегрування усіх способів освоєння світу у специфічній формі... знаходить свої прояви через систему моральних вимог, норм, цінностей, принципів виховання, мову” [Буяшенко, Капелюшний, 1997, 94].

Отже, менталітет можна пов'язувати з мовним аспектом, який до цього часу є недослідженим, бо мова виступає носієм національної культури, оскільки вона віддзеркалює історію

народу. Поняття “менталітет” відображає складову частину основних уявлень людей, закладених у їх свідомість культурою, мовою, релігією, наукою, етносом, суспільним спілкуванням. Синтез усіх цих компонентів здійснюється на рівні підсвідомих передбачень, але він не завжди і не повністю усвідомлюється людиною. У результаті виникає сукупність настанов, які стосуються найбільш важливих і загальних моментів життєдіяльності індивіда. Слід урахувати, що мова є скарбницею і виразником загальнолюдських морально-етичних цінностей. Дослідження мовних рис українського менталітету дає можливість розкрити глибинні процеси цього унікального явища, яке є важливим чинником культурного коду української нації.

Торкаючись понять “культурний код”, “національна свідомість”, виникає питання про національну своєрідність культури, яка не виключає її загальнолюдської значущості. “Універсально-загальнолюдське міститься в індивідуально-національному, котре стає значним саме своїм оригінальним досягненням цього універсально-людського” [Бердяев , 1990, 111].

Д.С.Лихачов, віддаючи належне М.О.Бердяєву, відзначав, що виявляючи особливості російської душі, які проявляють себе в національному характерові, він демонструє виняткову спостережливість та глибоку проникливість. Сучасні дослідження цього питання, як правило, спираються на нього [Лихачев , 1990, 3].

Безперечно, можна говорити про вплив національного характеру на менталітет, але це не тотожні поняття. Тому, коли ми ведемо мову про національний характер, ми повинні

враховувати не тільки духовні особливості буття певного етносу, а й духовне відтворення цього буття в загальну картину буття людства. Себто національний менталітет буде відтворювати трансформацію особливостей загального буття крізь призму буття певного етносу, його проблем. Якщо цей момент враховується, тоді може йти мова про національний менталітет. Саме ці аспекти дали змогу В.В.Буяшенку та В.П.Капелюшному виділити такі особливості українського менталітету, як архаїчний індивідуалізм і перевагу емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом” [Буяшенко, Капелюшний, 1997, 94]. Продовжуючи цю думку, варто згадати позицію з цього питання В. Л. Храмової, яка відзначає, що “... висока українська емоційність, чутливість та ліризм, що виявляються, зокрема, в естетизмі українського народного життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному м’якому гуморі тощо – це дар Божий, що визначає людяність і є основою творчості” [Храмова, 1992, 10].

Емоційно-почуттєвий характер української душі спричиняється до певної своєрідності світосприймальних настанов. О. Кульчицький пропонує “генетичне пояснення” української психіки з відповідними світосприймальними настановами. Він визначає чинники, які вплинули на формування української душі, серед яких расовий, географічний, історичний, соціологічний, культурноморфічний та доглибнопсихічний. Расового чинника ми торкатися не будемо, тому, що проти нього багато слушних заперечень фахівців [Кульчицький, 1992, 51]. Культурноморфічний аспект формування української душі пов’язаний із периферичністю України щодо Західної Європи, що зумовило інтенсифікацію

внутрішнього життя і переживання світу. Як вважає О. Кульчицький, “найхарактернішим архетипом українського колективного несвідомого є тип ласкавої, плодючої Землі, опертий на віковий спільний досвід співжиття хліборобського народу з доброю Ненькою-Землею. Цей архетип, як і деякі попередні чинники, позбавляє світосприймальні настанови українця агресивної активності, формує їх у збіжному напрямку ентузіастично забарвленої м’якої споглядальності” [Кульчицький, 1992, 51].

Дещо протилежну попереднім поглядам думку знаходимо у В.П.Милорадовича, що “малоросійський характер розумовий, а не емоційний. У ньому переважає спокій, стриманість, холодність, здібність обдумати, зважити відомий стан. Судження малороса часто перебільшують його побут і освіту” [Милорадович, 1991, 307].

Менталітет українців формувався протягом усього часу існування нації. Доля кожного етносу органічно переплетена з долею його мови. Для життя людського суспільства після генетичного коду найбільше значення має мовний код, тобто збереження інформації. На сучасному етапі вченими досліджується проблема ізоморфізму цих кодів та їх взаємопов’язаності. У Л. Коваллі-Сфорца з цього питання є така думка, що “Гени не впливають безпосередньо на мову, але те, якою мовою ви оволодіваєте, залежить від місця вашого народження і вашого оточення, сім’ї та соціального середовища. Якщо якась група ізолюється від інших, відбувається розходження як генетичного фонду, так і мови. Таким чином, історія генів та історія мови багато в чому єдині” [Іванишин, Радевич-Винницький, 1994, 113].

Як відомо, мова – головна етнічна ознака людини. Мова органічно поєднана з психікою людей, з глибинами свідомого і підсвідомого. Менталітет формує почуття приналежності до певного народу, нації, релігії, а мова є атрибутом народу. К.Ушинський у статті “Родное слово” розвиває цю думку: “Покоління народу проходять одне за одним, але наслідки життя кожного покоління лишаються в мові спадщиною нащадкам. До скарбниці рідного слова складає одне покоління за одним плоди глибоких сердечних порухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя і пережитої радості, – одне слово, увесь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найважливіший, найдорожчий і найміцніший зв’язок, що з’єднує віджилі, живі і майбутні покоління народу в одне велике історичне живе ціле. Вона не тільки виражає життєвість народу, але є саме це життя” [Ушинский, 1968, 327].

Менталітет і мова перебувають між собою у нерозривному зв’язку, тому що мова як форма національної культури безпосередньо пов’язана із свідомістю і мисленням. Детальне тлумачення терміну “свідомість”, яке стане нам допоміжним при розумінні поняття “менталітет”, знаходимо у посібнику В.І.Кодухова “Вступ до мовознавства.” Термін “свідомість” вживають на позначення сукупності психічної діяльності, включаючи інтелект, почуття та волю людини, а також результат теоретичної та практичної діяльності, усвідомлення людиною, суспільством, народом свого буття і ставлення до світу. У цьому випадку вживають також спеціальні терміни “світосприйняття”, “народна свідомість” [Кодухов, 1979, 46].

В. фон Гумбольдт вважав, що мова – це діяльність індивіда, яка тісно пов’язана з народною (національною) самосвідомістю. Мова, незважаючи на всі зовнішні впливи, зберігає свою індивідуальність, яка притаманна і її характеру... У мові ми завжди знаходимо сплав власне мовного характеру з тим, що мова перейняла від характеру нації... мова може бути побудована тільки з допомогою нації, якій вона належить” [Гумбольдт, 1985, 372-373].

Продовження думок Гумбольдта знаходимо у науковця В.І.Постовалової, яка відзначає, що мова – “дзеркало культури, яке відбиває образи минулих культур, інтуїції та категорії світоуявлень. Мова, відповідно до концепції лінгвокультурології, яка закладена у гумбольдтівській програмі, бере активну участь у всіх найважливіших моментах культурної творчості – виявленні світоуявлень, їх фіксуванні і наступному усвідомленні” [Постовалова, 1999, 30].

У мові відобразилася вся розмаїтість умов, у яких здобувалися людиною знання про світ – природні особливості народу, його суспільний устрій, життєва практика. У результаті картина світу як сукупність знань людини про світ підмінюється картиною світу, яка існує у мові, тобто “мовною картиною світу” [Колшанский, 1990, 23].

Нагадаємо, що національну мовну картину світу формує цілий ряд факторів, зокрема географічний, історичний, культурний, релігійний і під їх впливом формується так звана національна психологія та національна мовна особистість (національний менталітет). Важливою є думка вченого О. Г. Почепцова, що “мовне уявлення світу можна розглядати як мовне мислення, оскільки, по-перше, уявлення світу – це його

усвідомлення, або інтерпретація, а не просте “фотографування”, і по-друге, уявлення, яке розглядається, або відбиття, носить мовний характер, тобто здійснюється у формі мови та існує у формі мови. Співвіднесення між певною ділянкою світу та його мовним уявленням можна визначити як мовну ментальність” [Почепцов, 1990, III]. Продовжуючи розгляд цієї проблеми, варто згадати тезу В. М. Телії, що мова – це засіб трансляції менталітету між поколіннями лінгвокультурної спільноти [Телия, 1994, 15]. Тому що у мові знаковим способом закріплені ціннісні настанови і орієнтації, якими свідомо чи підсвідомо керується людина у своїй діяльності і відповідно до яких можуть оцінюватися її вчинки, якості та факти дійсності.

Як відзначав В. фон Гумбольдт, “будь-яке дослідження національної своєрідності, яке не використовує мову як допоміжний засіб, було б марним, оскільки тільки у мові відбитий весь національний характер” [Гумбольдт, 1985, 303].

Відбиття світу, яке закріпилось у мові, не фіксується в окремих його одиницях, а співвідноситься цілком з усією мовною системою, внутрішня будова якої є похідною від загальних об’єктивних закономірностей. Коли говорять, що кожна мова у будь-який спосіб своєрідно відбиває світ у значеннях своїх одиниць (лексика), у особливій образності (фразеологія), у особливій конструкції поняттєвих категорій (граматика), як правило, це ствердження пояснюється тим положенням, що мовне значення окремих форм значно відрізняється одне від одного у конкретних мовах, що й повинно начебто бути підставою для твердження про різну категоризацію світу, іншими словами, про створення окремими мовами різних картин світу [Колшанский, 1990, 60].

Що стосується проблеми дослідження “мовної ментальності”, то її не обов’язково порівнювати з іншими, а можна вивчати ізольовано, тобто аналізуючи окремо взятую мовну ментальність, тому що у процесі зіставного аналізу мовних ментальностей вихід за межі однієї мови зовсім не обов’язковий: тотожність мови зовсім не гарантує тотожності мовних ментальностей [Почепцов, 1990, 120]. Отже, і наше дослідження буде побудоване на матеріалі однієї мови – української – без зіставного аналізу, але наводитимуться приклади асоціативних семантичних зв’язків етнопсихолінгвістичного характеру.

Національна специфіка мови може виявлятися на її різних рівнях, але найкраще вона представлена у фразеології. Те, що фразеологія є важливим джерелом фонових знань носіїв мови, підкреслюють Є. М. Верещагін та В. Г. Костомаров, говорячи, що під національними фоновими знаннями розуміються лінгвокраїнознавчі відомості, які є спільними для учасників комунікативного акту і якими володіють усі члени певної етнолінгвістичної єдності [Верещагін, Костомаров, 1973, 126].

Продовження цієї думки знаходимо у В.С.Морозової, яка відзначає, що “кожна мова реалізує певний спосіб відображення дійсності у відповідності до конкретно історичного досвіду даного народу, його культури, його умов життя. Концептуальна картина світу набуває культурно-національної специфіки, що яскравіше за все підтверджується у фразеологічних одиницях (ФО) мови, які володіють знаковою природою, з одного боку, та фразеологічним фондом – з іншого” [Морозова, 1999, 300].

Мова є одним з основних складників культури кожної нації і являє собою душу народу, то фразеологію називають душею мови. Фразеологізм можна назвати емоційною пам'яттю народу.

Як підкреслює В. М. Телія, “у мові закріплюються і фразеологізуються саме ті образні вирази, які асоціюються з культурно-національними еталонами, стереотипами і т. ін. і які при вживанні у мовленні відбивають характерний для тієї чи іншої лінгвокультурної спільноти менталітет” [Телія, 1996, 233].

Отже, мова – це найперша і найголовніша ознака індивідуальності народу. У мові відбито характер народу, його історія. Культура кожного народу зафіксована у його мові. Через мову відбувається засвоєння кожною людиною культури свого народу і естафета духовних цінностей від покоління до покоління. Щоб глибинно пізнати народ, його культуру, його менталітет, необхідно знати специфіку його мови. За цим процесом стоять лексичні, граматичні, стилістичні особливості мови. Саме в них відображені знання народу – носія мови – про світ, його структуру, ставлення людей до нього.

Цікаве спостереження щодо засвоєння фонетики зробили автори книги “Мова і нація” В. Іванишин та Я. Радевич-Винницький: “Засвоєння це починається в ранньому віці: мелодіку мовлення та деякі інші інтонаційні елементи засвоює ще в стані ембріона, звукотворення формується в основному до двох років. Більше того: навіть перший крик немовляти має національно-мовний характер” [Іванишин, Радевич-Винницький, 1994, 74].

Досвід суспільства також зафіксовано у мові, її лексичному складі, граматиці, фраземіці. У процесі вивчення мови людина

пізнає світ через призму бачення саме цієї мовної спільноти. Специфічні обставини життя народу створюють свої, характерні тільки для однієї мови, вислови, приказки, прислів'я, що разом з іншими нормативними чинниками зумовлюють дух цієї мови, її національну оригінальність.

Звертаючись до номінативної функції мови, варто згадати, що усе пізнане людиною одержує свою назву і тільки так існує в свідомості. У назвах зафіксовані не лише реально існуючі явища дійсності, предмета, але й вигадані, нереальні, які можуть впливати на поведінку людини, спосіб життя, що є підтвердженням певних світосприймальних настанов народу. Продовження цього знаходимо у І. Мардова: “Отримати ім'я – значить укоренитись у ментальності, на ментальному рівні слова і тим самим знайти нескортність” [Іванишин , Радевич-Винницький , 1994, 90].

* * *

Із наведеного вище стає зрозумілим, що поняття “менталітет” дуже багате та насичене за своїм змістом. Необхідність у використанні поняття “менталітет” об'єктивно існує, але чітких теоретичних розробок стосовно його змістовного навантаження, його природи, його функцій у житті людської спільноти ми не зустрічаємо. Як результат цього, різноманітність дефініцій: “колективне несвідоме”, “культурний код”, “духовний ефір”, або дуже вузьке його розуміння: “психологічні особливості етносу”, “національна свідомість”, “традиція”.

Отже, менталітет – це сукупність прийнятих і в основному схвалених суспільством поглядів, думок, стереотипів, форм та способів поведінки, яка відрізняє його від людських спільнот.

Ідентичність менталітету серед його носіїв зумовлюється спільними для них історичними умовами, в яких формується їх свідомість і здібності наділяти одним і тим же значенням одні і ті ж явища світу.

Таким чином, менталітет у сучасному сприйнятті – це необмежена система, яка не має закінченої організації. Вона, так би мовити, розлита і у свідомості, й у культурі.

Менталітет і мова перебувають між собою у нерозривному зв'язку, тому що мова як форма національної культури безпосередньо пов'язана із свідомістю і мисленням.

2. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Якщо звернутися до наукового визначення терміну “фразеологізм”, то серед учених не існувало спільної думки щодо цього питання. В. В. Виноградовим уведено термін “фразеологічна одиниця”, який мав уживатися на позначення тих сполук, які не утворюються у процесі мовлення, а відтворюються за традицією. Б. О. Ларін фразеологічними одиницями називав стійкі словосполучення, які характеризуються втратою первісних реалій і появою нового метафоричного значення [Ларин, 1977, 125].

Окремі науковці розуміють обсяг фразеології по-різному, традиція широкого розуміння фразеології сягає праць В.В.Виноградова: вивчення стійких сполук різних структурних типів, яким властиві різні семіотичні функції (одиниці фольклору, фрагменти художніх текстів і т.ін.). Так, М.М.Шанський включає до фразеологічних одиниць прислів'я, приказки, крилаті вислови, термінологічні сполучення тощо. Фразеологічною одиницею називає відтворювану в готовому вигляді одиницю мови із двох і більше наголошуваних компонентів слівного характеру, фіксовану (тобто постійну) за своїм значенням, складом і структурою [Шанский, 1969, 27].

Семантичний аспект лежить в основі визначення фразеологізму вченими В. П. Жуковим, А. Г. Назаряном, М.Ф.Алефіренком. Так, у А. Г. Назаряна “фразеологізм – це нарізно оформлена одиниця мови, яка характеризується повним або частковим семантичним перетворенням компонентів [Назарян, 1987, 42].

Найістотніші риси фразеологізму включені у визначення Л.Г. Скрипник: “Фразеологічною одиницею звичайно називають лексико-граматичну єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється у мові за традицією, автоматично” [Скрипник, 1973, 11].

Варто відзначити, що Л.І.Ройзензон, В.М.Мокієнко, В.Г.Костомаров, Є.М.Верещагін звертали увагу на те, що фразеологія у широкому розумінні цього слова містить клас ідіом, фольклорні одиниці, крилаті вислови, прислів'я, приказки та стійкі сполучення слів і є найбільшим специфічним національно-культурним явищем мови.

Труднощі розмежування синхронії та діяchronії у фразеології впливають і на рішення принципово важливого питання про сутність фразеологізмів, про визначення меж фразеології.

Нам ближче судження В. М. Мокієнка про те, що питання про критерії виділення фразеологізмів пов'язане з питанням про межі фразеології: чим менше фразеологічних ознак виділяє автор тієї чи іншої концепції, тим ширше виявляються межі фразеології. Зокрема, під фразеологічною одиницею мовознавець розуміє відносно стійке, відтворюване, експресивне сполучення, яке має (як правило) цілісне значення [Мокиєнко, 1989, 5].

Ми обстоюємо широкий підхід до об'єкту фразеології, що передбачає включення до фразеологічного фонду стійких народних порівнянь, тому що, на нашу думку, іноді важко провести межу між власне фразеологізмом і стійким

порівнянням, а також певна кількість порівнянь стоїть на шляху фразеологізації.

Цей факт підкреслює і науковець Л.Ю.Назаренко, що “порівняння – важливий засіб пізнання світу... Багато образних порівняльних зворотів у результаті довгого стійкого вживання перейшли з явищ мовлення в одиниці мови і утворили особливий розряд у системі фразеології – стійкі порівняння або компаративні фразеологізми... Компаративна фразеологія відбиває склад національного образного мислення, самобутність народної культури, менталітету” [Назаренко, 1997, 109].

З цього ж питання у роботі М.Ф.Алефіренка висловлюються думки про формування компаративних фразеологізмів (КФО). Він пише, що у результаті образного асоціативного мислення, коли розум людини здійснює фотографічне відбиття дійсності, з'являються КФО. Автор відзначає, що “однією з найважливіших причин трансформації порівнянь у КФО є порушення у них звичної, традиційної смислової дистрибуції. Під порушенням смислової дистрибуції розуміють оказіональну сполучуваність смислових компонентів тієї чи іншої фразеологічної одиниці” [Алефіренко, 1976, 17]. Стійкі народні порівняння фіксують багатовіковий народний досвід, погляди на реальну дійсність і передаються з покоління в покоління. Таким чином, КФО називається таке стійке порівняльне сполучення експресивно-емоціонального і оцінювального характеру, яке будучи тісно пов'язаним з розумовою діяльністю людини, служить важливим засобом комунікативної системи мови і відбиває особливості психології, звичаїв та побуту народу” [Алефіренко, 1976, 19].

КФО часто один і той же смисл у різних мовах можуть передавати різним лексичним наповненням. Своєрідність лексичного

наповнення компаративних фразеологізмів одного й того ж змісту говорить про оригінальне бачення і розуміння “спільних” предметів і явищ різними мовними колективами, відбиває особливості їх мислення, емоційної реакції на предмети, події і явища, їх експресивну оцінку” [Алефіренко, 1976, 20].

Торкаючись питання про компаративні фразеологізми, необхідно відзначити, що цій проблемі приділяє увагу і вчена О.Г.Тодор, підкреслюючи, що “найтипівішими та найпоширенішими у сучасній українській мові є фразеологізми з порівняльними сполучниками, які походять з порівняльних зворотів або порівняльних підрядних речень зі сполучниками... З часом такі конструкції фразеологізувались і частково втратили порівняльне значення” [Тодор, 1994, 64].

У нашій роботі досліджується своєрідність лексичного наповнення близько 300 КФО, оскільки вони є оригінальним витвором народу.

Стосовно виникнення фразеологізмів, необхідно відзначити, що усі фразеологічні одиниці у минулому були вільними словосполученнями і лише внаслідок поступової втрати прямого значення та переосмислення вільне словосполучення перетворилося на фразеологізм.

Як визначав У. П. Жуков: “Фразеологізм починається там, де закінчується семантична реалізація його компонентів” [Жуков, 1978, 6].

Ряд вчених-фразеологів (У. П. Жуков, А. Г. Назарян, А.І.Авксентьєв, М. Ф. Алефіренко) приділяли увагу проблемі творення ФО та їх семантики, визначаючи, що семантична цілісність – це внутрішня смислова єдність, яка зумовлена та покликана до життя деактуалізацією компонентів, які входять до

складу фразеологізму. Метафоричне переосмислення вільного словосполучення зумовлює семантичну цілісність. “При переосмисленні такого словосполучення, слова, які входять до нього (особливо первинно-номінативного значення) деактуалізуються у семантичному відношенні, втрачаючи при цьому предметну спрямованість, колишню здатність розмежовуватись на диференційні семантичні ознаки (саме тому власне значення компонентів часто не вдається встановити) [Жуков, 1978, 7].

У результаті взаємодії вільного словосполучення з переосмисленим на його основі фразеологізмом створюється внутрішня форма фразеологізму. Цей переосмислений образ, який може відповідати чи не відповідати реальному стану речей, лежить в основі внутрішньої форми. Фразеологізм – це художній твір у масштабі, де сюжетною лінією виступає внутрішня форма.

Мовознавець Н.С.Ляшенко акцентує увагу на тому, що у “внутрішній формі ідіома (від грец. *idioma* – самобутній вираз. У мовознавстві – стійкий мовний зворот, значення якого не визначається значенням слів у ньому і дослівно іншими мовами не перекладається) виражає характерні риси певної ситуації, яка закріплена у мовній свідомості носія даної мови, що зумовлює її національну специфіку” [Ляшенко, 1997, 8].

Компоненти фразеологічної одиниці після втрати лексичної самостійності перетворюються на словесні елементи. “Значення фразеологізму, – підкреслював Л.Г. Авксентьєв, – здебільшого не має нічого спільного і не співвідноситься зі значенням слів, внаслідок переосмислення яких цей фразеологізм виник” [Авксентьєв, 1983, 16].

Образ, який лежить в основі ФО, не має нічого спільного з реальною ситуацією, тобто “з моменту утворення фразеологізм усім лексичним складом починає відображати таку позамовну діяльність (предмети, явища, події, дії, властивості, уявлення і т. ін.), з якою втратили (повністю або частково) зв'язок самі собою компоненти. Внаслідок такої семантичної переорієнтації компоненти втрачають семантичну співвіднесеність з відповідними словами вільного вжитку” [Жуков, 1978, 80].

Фразеологізація пов'язана зі ступенем абстракції, тому що, чим глибше процес семантичного перетворення, тим віддаленішим є зв'язок між значенням фразеологізму та його прототипу, тому варто розрізняти фразеологізм і його генетичний прототип – вільне словосполучення з прямим смислом. Ця відмінність є важливою для підходу до фразеології як до збережника та джерела країнознавчої інформації. У порівнянні зі словом, ФО наділена більшою змістовністю, і як відзначав М. Ф. Алефіренко: “Своєрідність фразеологічного значення, на відміну від лексичного значення, виявляється у вторинному відтворенні мовної картини світу, збагаченому досвідом інтелектуально-емоційного освоєння носіями мови відповідних об'єктів позамовної дійсності, тобто лексичне і фразеологічне значення, будучи співвідносними семантичними категоріями, відрізняються ступенем мовної абстракції” [Алефіренко, 1987, 117].

Якщо порівняти особливості фразеологізмів і слів, то “фразеологізмам, як і словам, властива номінація, специфічною рисою якої є її оцінне, емоційно-кваліфікативне навантаження. Специфіка фразеологічної номінації полягає не лише в її характері, але і в способі її утворення. Позначення, називання

предметів, явищ дійсності у фразеологізмах належить до особливого способу найменування. ФО становлять собою специфічний вид номінації, а саме – непряму, вторинну номінацію” [Білоноженко, Гнатюк, 1989, 16].

Процес формування фразеології – це відбиття процесів різної часової глибини, згасання й оновлення образності, безперервне становлення ідіом, де домінуючу роль відіграє антропоцентризм.

Явище фразеологізації є універсальним у лінгвістиці, тому що фразеологізми наявні у всіх мовах, і у кожній мові мають особливі форми вираження. А. Г. Назарян пояснює це тим, що “фразеологізми, будучи нарізно оформленими мовними утвореннями, у порівнянні з одиницями нижчих рівнів – фонемою, морфемою, словом – наділені більш складною лексикою – граматичною і особливо змістовною структурою, у творенні якої більшою мірою беруть участь екстралінгвістичні фактори. Ці фактори відіграють суттєву роль у формуванні і розвитку ФО, зумовлюють їх національний характер” [Назарян, 1987, 33].

Номінативні мовні одиниці цілком і повністю орієнтовані на предмети, явища, дії і якості дійсності. Звідси випливає: національно-культурну семантику варто шукати переважно у слів, фразеологізмів та стійких порівнянь. Не підлягає сумніву й те, що більшість українських фразеологізмів виникла на національному ґрунті і стала результатом багатовікової мовної діяльності українського народу.

Важливим є те, що національні особливості виявляються у специфічній образності фразеологізмів, яка виникає внаслідок оригінального поєднання понять, що створюється на основі

постійних асоціативних реалій, тобто словесних образів-символів, які є результатом образного переосмислення предметів і явищ. Таким чином, у кожній мові носіями асоціативних реалій стають перш за все назви звичайних предметів та явищ. У результаті метафоризації вони, окрім прямого значення, можуть уживатися переносно для позначення властивостей інших предметів та людських емоцій. Аналізуючи образну систему фразеології, стає зрозумілим, що сам вибір образу – це вже вираження національного світосприйняття. “Етнічна свідомість народжує етнічний образ-уявлення про типовий для етноса індивід” [Чеснов, 1991, 58]. Але у процесі формування етнічного образу бере участь і фразеологічна образність в основі якої лежить “логічний зв’язок цілісного значення ідіоми з лексичним значенням її компонентів” [Солодуб, 1990, 58].

Вивчаючи мовний вияв ментальних ознак, будемо виходити з того, що фразеологізми відбивають риси менталітету потрійним чином: 1 – комплексно, тобто своїм ідіоматичним значенням, усіма компонентами разом, що являють сутність будь-якої ФО; 2 – розчленовано, тобто елементами свого складу; парадигматичними зв’язками, синонімічними рядами ФО; 3 – прототипами, оскільки вільні словосполучення називали певні звичаї, традиції, подробиці побуту і культури, історичні звичаї у житті народу та багато іншого.

Ціла низка фразеологізмів містить у своїй семантиці національно-культурний компонент – або синхронно, з позиції сучасної мовної свідомості, або діяхронно, тобто лише через співвіднесеність із національною культурою словосполучення прототипу. Прототипи можуть розказати про типову українську

флору, життя селянина та засоби сільськогосподарського виробництва, традиційне харчування. Фонові особливості має ономастична лексика у складі фразеологізмів.

Етноспецифічна інформація, яка зафіксована у ФО, стосується моральних, етичних, релігійних поглядів і традицій, практичного досвіду. Окрім простого збереження інформації, фразеологізми називають та оцінюють певні дії людей, їх риси, зовнішні ознаки, внутрішні якості. Цілий ряд фразеологізмів етимологічно пов'язаний із різними сферами народної духовної культури, зокрема обрядами, звичаями, повір'ями, прикметами, уявленнями про певні предмети та ін. Таким чином, у фразеології закодowana інформація про своєрідну мовну картину світу.

2.1. Фразеотематичні групи “воля”, “природа”

У процесі позначення ряду ієрархічних ланок фразеологічної системи не спостерігається однотайності вчених: паралельно вживаються терміни “ряд”, “підгрупа”, “група”, “поле”, “клас” та ін. Терміни “група” і “поле”, теоретичні і методичні засади яких виробилися на матеріалі лексики і які є найпоширенішими у сучасній лінгвістиці. Терміном “поле” позначають більш численні, терміном “група” – менш численні за кількісним складом сукупності мовних одиниць. Терміном “поле” позначають сукупність мовних одиниць, об'єднаних спільністю змісту, що відбивають понятійну, предметну або функціональну схожість [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990, 380]. Отже,

у складі загальнономовної фразеології вирізняється фразеотематична група й належні до неї одиниці.

Предметом нашого дослідження будуть фразеотематичні групи “воля” та “природа”, які знаходяться між собою у безпосередньому зв’язку і є виразниками національних ментальних рис, бо природа і простір становлять історичну домівку народів, священну скарбницю їхніх спогадів. Озера, гори, річки та долини – все можна обернути на символи народних чеснот. Центральне положення навколишнього середовища в системі цінностей, відчуття безпосередньої особистої і колективної відповідальності за життя органічної природи як складники моральної свідомості глибоко ввійшли в тканину смисловизначення всіх етносів [Степико, 1998, 93].

Культура і природа – це два параметри того простору, в межах якого виникає і розвивається будь-який народ.

“В українській культурі формується концепція національного під знаком фольклору” [Феномен нації: основи життєдіяльності, 1998, 79].

Соціально-політична історія народу є водночас історією становлення менталітету цього народу, формування його духу. Український дух наповнений перш за все незгасимою волелюбністю.

Звичайно, таких народів, які б не полюбляли волю, взагалі немає, але український народ, по-перше, є найчисельнішим з європейських народів, що терпіли гноблення – соціальне та національне. По-друге, він терпів таке гноблення найдовше серед великих народів Європи [Нельга, 1995, 156].

Суттєвою відзнакою української менталітету називають козацькість, а її складовою частиною можна назвати

волелюбність, яка набула розвитку завдяки постійному тлу української історії – природі України. Як відзначав Д.Чижевський, “степ був тією основою, що якнайбільше придалася до усталення психічних рис..., степ є безумовно та форма буття природи, що може бути поставлена поруч з тими західньо-європейськими ландшафтами, які є головними носителями величності [Чижевський, 1992, 20].

Українці перевагу надавали й особистій свободі. Підтвердження цьому знаходимо і у фразеологічних зразках типу з доброї (по добрій) волі [СУМ, I, 735] – без примусу, добровільно; вольному воля [СУМ, I, 735] – як хочете (хочеш); по [своїй і т. ін.] волі [СУМ, I, 735] – а) як хто хоче (хотів), за своїм уподобанням; б) за власним бажанням, без примусу; своя воля кому [СУМ, I, 735] – хто-небудь має право робити так, як хоче.

З лексемою воля у фраземіці представлений цілий ряд прикладів з різноплановими характеристиками пускати (пустити) на волю що [СУМ, I, 735] – перестати чим-небудь керувати; мати волю над ким [СУМ, I, 735] – вільно ким-небудь розпоряджатися, впливати на когось; давати (дати) волю кому, чому [СУМ, I, 735] – не обмежувати когось у своїх діях, у виявленні почуттів, не стримувати своїх почуттів; давати (дати) волю ногам [СУМ, I, 735] – швидко бігти, пускатися навікача; давати (дати) волю рукам [СУМ, I, 735] – хапати, чіпати руками; на волі [СУМ, I, 735] – а) не в приміщенні; б) будучи неув'язненим, вільним. Взагалі з лексемою воля налічується близько двадцяти зразків, які закріпили у мовному знакові таку рису українського менталітету як індивідуалізм.

З поняттям волелюбності безпосередньо пов'язаний фразеологізм вольний козак [ФСУМ,384] – парубок, неодружений чоловік (холостяк), а також зразки степ та воля – козацька доля [Номис,763]; козак в полі, то він на волі [Номис,765]. Зокрема, козак, як компонент фрази, збагачений експресією закріплених рис українського менталітету (безпристрасність, щирість, неегоїстичність, безкорисність): Ходити козаком [ФСУМ,384] – бути незалежним і гордим; терпи, козак [ФСУМ,384] – зносити з усмішкою що-небудь, заклик до хоробрості.

Крім комплексного вираження національно-культурної специфіки, ФО можуть відображати її розчленовано, тобто одиницями свого складу, які мають символічне смислове навантаження. Проблемі символіки у фразеології присвячені роботи Ю. Гвоздарева, який відзначає, що “увесь процес становлення слова-символа можна подати у вигляді чотирьох етапів:

- 1) виникнення предмета-символа або ідеї-символа, коли якийсь предмет або явище набувають у народу символічного значення, відомого носіям мови;
- 2) встановлюється зв'язок між предметом і словами, які його позначають; цей зв'язок закріплюється частими контекстами, переважно у зв'язку із звичаями, ритуалами, повір'ями і т. ін.;
- 3) зв'язок стає регулярним і закріплюється у ряді ФО, які використовуються у певних ситуаціях;
- 4) слово-символ включає у свою семантику предметний символ, виступає з одним і тим же значенням у ряді ФО та нових утвореннях” [Гвоздарев, 1983, 32].

Характерною для семантичної структури ряду фразеологізмів є символічна насиченість лексем – компонентів, тому що символ мотивує значення не через перенос, а через фонові знання і виявляє свій зміст лише в плані встановлення національних, соціальних, релігійних та інших чинників, а також на основі культурно – національної семантизації ФО.

Спостерігаючи за рослинним світом, народ фіксував у лексичному складі фразеологізмів назви окремих рослин, зокрема трав, дерев, ягід тощо. У деяких із них відобразився символічний національний колорит. Наприклад: дістанеться (дісталось, буде і т.ін.) на горіхи (кислички) [ФСУМ, 248] – покарати; зітерти на мак [ФСУМ, 861] – знищити; моркву шкребти [ФСУМ, 819] – виляти; гарбузами годувати [ФСУМ, 179] – відмовляти; чемериці наїстися (об'їстися) [ФСУМ, 567] – очманіти. Основна маса цих рослин розповсюджена більшою мірою на території України, ніж в інших регіонах, що й зумовило уявлення про їх символіку. Зокрема, у складі багатьох фразеологізмів зустрічаються назви рослин верба та калина, що є національними символами. Вважається, що символіка верби зумовлена світоглядом, особливостями трудової діяльності, національною психологією наших пращурів. В українській культурі з прадавнини головним деревом вважається верба як ритуальне дерево весняного Нового року. Великодня Верба – прадерево [Українське народознавство, 1994, 296].

Як відзначається у “Словнику символів”, культ верби був зумовлений особливостями її деревини. Віддавна наші пісенні пращури помітили, що саме верба – дзвінка та голосиста. А отже, жива, добра. Із верби робили чудові кобзи, бандури. І

оживало священне дерево, возвеличуючи гордий дух українця, його волелюбність [Словник символів, 1997, 21].

Як символ Чумацького Шляху, верби садили над шляхом, вирощували біля криниць, через її вологолюбність, виготовляли домашнє начиння. З вербою пов'язано багато народних повір'їв. І у фраземіці це знайшло свого вираження. Наприклад: як виросте гарбуз на вербі [ФСУМ, 169]; (що) на вербі груші (ростуть) [ФСУМ, 200]; золоті верби ростуть [ФСУМ, 72]; вибуяв (вигнав) як верба [ССНП, 21]; добра як з курки молока, а з верби петрушки [ССНП, 48].

У християнстві верба – прокляте дерево, бо, за міфами, із неї були зроблені цвяхи, якими збивали хрест для розп'яття Ісуса Христа [Словник символів, 1997, 21]. Відповідно до цього, у фразеології дуже часто разом із словом “верба” зустрічається слово “чорт”. Наприклад: закохатися, як (мов, ніби і т.ін.) чорт у стару вербу [ФСУМ, 955]; причепитися як чорт до сухої верби [ФСУМ, 954]; вірить як чорт у суху вербу; в'ється як чорт коло сухої верби [ССНП, 162]. Також сумний образ-символ верби постає у фраземі повиснути на вербі [ФСУМ, 200], тобто заподіяти собі смерть, повіситися або бути страченим через повішення.

Вартою уваги була символіка калини, про що митрополит Іларіон відзначав: “Калина – символ дорослості дівчини, або повносилої жінки взагалі, тому червона калина часта в весільному ритуалі, де вона означає дівочу чистоту. Крім цього червона калина – символ крові взагалі, а також крові військової й війни, чому й стала їх символом” [Митрополит Іларіон, 1992, 56].

Що стосується калини як національного символу, то тут маємо дещо менше зразків. Наприклад: червона як калина; гарна як калина [ССНП, 63]; заливається мов соловейко на калині [ССНП, 144]. Символіка калини зумовлена пердусім кольором цвіту, плодів, формою, лікувальними властивостями, світоглядом, традиціями наших предків [Словник символів, 1997, 21].

Окрім верби та калини, широко представлені у фраземіці згадки про мак, як ще один із національних символів. Відповідно до деяких особливостей маку, зокрема, кольору, розміру, смакових якостей та інших властивостей, в українців у процесі світосприйняття виробився ряд різноманітних, різнопланових порівнянь та фразем, які розкривають сутність такої рослини як мак. Це і мак – символ дівочої краси: як маків цвіт [ФСУМ, 939]; гарна як мак городній [ССНП, 87]; мак – символ сну, смерті: сісти маком [ФСУМ, 810] – загинути; спить як (мов, ніби і т. ін) після маківки (маківок, маку) [ФСУМ, 460] – міцно, дуже добре; мак – як символ покарання, клопоту: задати перцю з маком [ФСУМ, 213]; втерти маку [ФСУМ, 158]; терти мак (на голові) [ФСУМ, 880]; наїстися маку [СУМ, IV, 601] – здуріти, очманіти.

Мак є ментальною рослиною українців. Через те, що ця рослина пов'язана із народним світоглядом, то лексема мак є одним з концептуальних слів мовної картини світу українців, зокрема стає стрижневим словом цілої низки ФО. Досить зауважити, що стрижневі слова ФО певною мірою символізуються. У даному випадку символізується не тільки сама квітка, а й стебло й насіння. Те що квітка маку символізує красу і є позитивною стороною характеристики, стебла ж, навпаки, асоціюються з бідюю, згадаймо твір Марка Вовчка

“Горпина” і маковий узвар; також актуальною є сучасна проблема наркоманії. Отже, як снодійний засіб мак використовувався здавна, що й зафіксувалося у фразеологічних зразках: спить як (мов, ніби і т. ін.) після маківки (маківок, маку) [ФСУМ, 460] – міцно, дуже добре. Таким чином, як бачимо на прикладах, лексема мак несе в собі різнопланові характеристики і символіку. Мовна символіка є явищем історично мінливим.

“Макові зерна, – вказує О.Братко-Кутинський, – як символ безмежності зоряного світу і його астральної сили й досі зберігають своє значення. І досі мак освячують двічі на рік – на Маковея і на Спаса. Найяскравіше таке значення символу виявляється у різдвяному обряді приготування ритуальної страви – куті, де макові зернята символізують множинність зірок Всесвіту” [Братко-Кутинський, 1991, 39]. Підтвердження цьому знаходимо у фразеологізмах: як маку [ФСУМ, 461]; як за гріш маку [ФСУМ, 199] – дуже багато. Або навпаки: на макове зерно [ФСУМ, 333] – дуже мало, ніскільки; і на макову росинку [ФСУМ, 762] – нітрохи; макової краплинки в роті не мати [ФСУМ, 469] – бути голодним; дрібно як маком посіяв [ССНП, 87] – дуже дрібно написав.

Свідчення про виникнення даних зразків знаходимо у О.Воропая: “Господар і господиня з новоспеченим “святочним” хлібом, медом та маком обходять двір, комори та обкурюють все це ладаном. Біля обори, де стоять корови, господиня густо посипає насінням дикого маку, “щоб відьми, його визбируючи, не могли приступитися до худоби” [Воропай, 1993, 47]. Таким чином, мак відігравав ще роль оберега. Тут же ми бачимо поєднання лексем мед та мак, як вони вживаються у ФО: з

медом та з маком [ФСУМ, 482]. Тобто подібний зв'язок цих слів є вмотивованим самим життям: мед та мак додавали у ритуальну страву, зокрема у кутю, а також у пироги. На основі цього принципу, що мед і мак поліпшували смак страви, можливо виник і фразеологізм з медом та з маком промовляти [ФСУМ, 482] – нещиро, облесливо говорити.

На позначення добробуту і нестатків також вживаються ФО із лексемою мак: як мак на четверо [ФСУМ, 460] – бідний; не з маком [ФСУМ, 461] – кому-небудь тяжко, погано, сутужно; з маком і з таким [ФСУМ, 461] – не найгірше з того, як може бути.

Для маку характерні різнопланові характеристики, зокрема “недозрілий мак забиває голову, тому й сам мак став символом глупоти” [Митрополит Іларіон, 1992, 62] Наприклад, посміхається як Марина в маці [ССНП, 88] – нерозумно посміхається.

Гумор українців яскраво відбивається у таких фразеологізмах, як: вискочити як козак з маку [ФСУМ, 104]; вскочити у мак [ФСУМ, 154] – недоречно, невчасно сказати щонебудь або виступити з чимсь; (ще) мак росте (цвіте) в голові [ФСУМ, 460] – хто-небудь молодий, нерозумний, недосвідчений. Ще маємо деякі поодинокі вирази: хоч мак (маком) сій [ФСУМ, 808] – тихо; промовляти з медом та (з) маком [ФСУМ, 482] – облесливо, нещиро.

Сфера вживання фразеологізмів досить широка, і навіть зафіксовано лайливий вираз типу: дуля з маком (під ніс) [ФСУМ, 270] – абсолютно нічого; означення відмови від чогонебудь, незгоди з чимсь.

Отже, фраземи із словом “мак” відбивають різні аспекти людського життя, побудовані на народних спостереженнях і виражають національну специфіку, через яку постає менталітет.

Великою фразеопродуктивністю відзначаються лексеми мак – (25 виразів), верба – (10).

Наведені зразки ще раз підтверджують думку, що фразеологія є джерелом національно-культурної інформації. Семантика фразеологізму, як і слова, не зводиться лише до однієї понятійної частини, а містить і деякий непонятійний залишок. До непонятійної частини семантики фразеологізму входять також значення слів, що його складають, і пов’язані з цілими комплексами найрізноманітніших фонових знань. Навіть якщо якесь слово вже позбавлене лексичного значення інше слово сполучення або інші слова зазвичай залишаються для носіїв мови цілком зрозумілими, тобто зберігають свою співвіднесеність із дійсністю. Таким чином, у фразеологізмі поряд із ідіоматичним значенням присутня ще широка семантична сфера, у якій відбилися особливості народного характеру, зокрема волелюбність, яка формувалася під безпосереднім впливом оточуючого середовища.

Уявлення та асоціації, які колись виникли, закріплювались у мові, символізувались і ставали загальнонародними.

2.2. Етнозabarвлена лексика з селянського побуту як компонент прототипів українських національних фразеологізмів

Пряме значення словосполучення завжди передусе появи у нього ідіоматичного змісту. Розрізняють фразеологізм і

генетичний його прототип – вільне словосполучення з прямим смислом. Ця різниця є важливою для підходу до фразеології як до джерела національно-культурної інформації.

Для розуміння природи етнічного важливе значення має жива праця. Кожна етнічна свідомість зберігає пам'ять про древні види занять, огорнутих поетичним міфо-фольклорним словом. Жива праця, безсумнівно, має генетичні зв'язки з цими древніми заняттями. Системи виробництва в індустріальних суспільствах уніфіковані і космополітизовані, а жива праця у кожного народу своя. Носіями живої праці в індустріальному суспільстві виступають у першу чергу селяни та майстри кустарного виробництва.

Те, яким є етнос, багато в чому залежить від екосередовища, з яким він опосередковує себе своєю працею.

Як відзначено у працях В. М. Русанівського та О.В. Нельги, етноментальність виникла та існує завдяки різноманіттю самої природи і вся господарська діяльність, побутові взаємини, звичаї та обряди зумовлені природно-географічним фактором. Специфіка національного світобачення та світосприйняття, яка виражена у мові, також зумовлюється природними факторами. Стосовно цієї проблеми І. Франко у статті “Українці” пише: “В історії і в характері українського (малоруського) народу щось таке, що засвідчує його тісний тисячолітній зв'язок із землею, яку він заселяє: все та ж постійність і спорідненість при незначній одмінності, все та ж сонячна лагідність і жвавість, поєднана з журливістю” [Франко, 41, 162].

Історія свідчить, що умови, які склалися в Україні у певний період вплинули на формування української нації як селянської. Б. М. Ажнюк підкреслює, що “формування української

національної фразеології відбувалося головним чином через суспільну свідомість соціальних низів, переважно селянства, а також ремісництва і козацтва” [Ажнюк, 1990, 84]. Життя селянина, його засоби виробництва, трудові обов’язки представлені у прототипах багатьох фразеологізмів.

Важливою є думка з цього питання О. В. Нельги: “...саме переважний рід діяльності того чи іншого етносу накладає відбиток на його ментальні риси. Причому в середині “селянських” або “промислових” етносів можуть бути свої істотні відмінності, які, знов-таки проєктуються на етнічний менталітет” [Нельга, 1995, 131].

Перебуваючи у своїх витоків, наша нація одержала назву “селянської”, а відтоді й “хліборобської”, бо наша благодатна земля й клімат сприяли розвитку сільського господарства. Сільське життя з його незмінними заняттями, традиціями та циклічність багатьох природних та соціальних явищ, які увійшли до народного побуту, сформували у селян певні сталі звички та особливості світосприйняття, що й знайшло своє вираження у прототипах фразеологізмів.

Наші предки дуже шанобливо ставилися до землі і повчали своїх дітей таким чином: “Хто на землі сидить, той не впаде. Не випускайте землі з рук, тримайтеся міцно за неї – вона єдина вас не зрадить” [Супруненко, 1993, 31].

Як писав митрополит Іларіон : ”Земля – наша мати, вона родить нам усе, що потрібне для життя, тому й шанування й обожування її (наприклад, у греків Гея) пішло з дуже давнього часу. Але у слов’ян земля окремою персоніфікованою богинею не стала, хоч і надзвичайно поважалася. Земля здавна має в нас

епітети шани: Божа, праведна, Свята” [Митрополит Іларіон, 1992, 34].

Пряме значення словосполучення, яке лежить в основі ФО, передає різні аспекти народного життя, типу: багата як земля [ССНП, 59] – про заможну жінку; почорнів як свята земля [ССНП, 59] – про змарнілу, збідовану людину; став як земля чорний [ССНП, 59] – змарнів, осунувся; мається як земля святої неділі [ССНП, 59] – почуввається щасливим, вдоволеним; топтати землю [ФСУМ, 890] – бути живим, жити; мати міцний ґрунт під ногами [ФСУМ, 472] – почувати себе твердо, впевнено, незалежно.

Наведені зразки ще раз підкреслюють, що український народ до землі відчуває глибоку повагу, називає її святою і матір'ю, бо для українців земля завжди була засобом існування та годувальницею. Окрім корисних копалин, які людство черпає з землі, українська земля славиться родючим чорноземом, за що й по праву символізує життя, багатство, щедрість.

Так вчений М.Т.Степико підкреслює, що для всіх землеробських племен земля – це не просто певна територія, ділянка поверхні. У ній закладено корені етносу – могили предків, її бережуть для нащадків. Для тих, хто живе на землі, вона – “мати-годувальниця” [Степико, 1998, 92].

Процеси та предмети обробки землі, метафоризуючись, закріпилися у фразеології. Наприклад, мілко (неглибоко) орати [ФСУМ, 589] – поверхово ставитися до виконання, розуміння чого-небудь; орати носом [ФСУМ, 589] – 1) журитися, сумувати; 2) падати обличчям куди-небудь, в що-небудь; як заорав [ССНП, 58] – міцно забув; як плугом одорав [ССНП, 58] – порятував; як плугом оре [ССНП, 118] – важко йде справа; ходити за плугом

[ФСУМ, 930] – орати, обробляти землю; той (хто) у луг, [а] той (хто) у плуг [ФСУМ, 888] – безладно, вроздріб (про незлагоджені, неузгоджені дії). Подібні ФО ще раз підкреслюють як відбувалося переосмислення певних речей селянином-землеробом, у результаті чого вільні словосполучення набували іншого значення. Більша частина фразеологізмів має двопланову семантику. У процесі мовного вживання фразеологізму і протягом його розвитку, як відзначав В.М.Мокієнко синкретизм семантики “постійно порушується або на користь синхронії (затемнення вихідної мотивації, різні трансформації), або на користь діахронії (мовна актуалізація внутрішньої форми фразеологізму, каламбурне обігравання початкового значення, народноетимологічне переосмислення і т ін.)...Поєднування діахронічної (внутрішня форма) та синхронічної (фразеологічне значення) характеристик створює особливу ускладненість семантики фразеологізму [Мокиєнко, 1980, 170-172].

Характеристика певних понять і на сучасному етапі подається через призму світосприйняття землероба, типу: вийти з борозни [ФСУМ, 190] – ставати неспроможним займатися активною діяльністю; захекався (задихався) як віл у борозні [ССНП, 25] – дуже втопився.

Сільськогосподарські мотиви маємо також у ФО: де [не] посій (посієш), там (то) [і] вродиться (вродить) [ФСУМ, 151] – 1.(хто). Скрізь можна зустріти, побачити кого-небудь; 2.(кого). Хто-небудь може пристосуватись до будь-яких обставин.

Як ми вже згадували вище, національні особливості фразеологізмів виявляються у специфічній образності фразеологізмів, яка виникає у результаті оригінального

поєднання понять. Ця образність свідчить про семантичне перетворення окремих мовних одиниць. У процесі такої переорієнтації компоненти втрачають семантичну співвіднесеність із відповідними словами вільного вжитку. Продовжуючи розгляд ФО, які виражають світогляд людини-хлібороба, варто згадати, що фразеологізм скакати (стрибати) у гречку [ФСУМ, 813] – мати нешлюбні зв'язки. Це значення співвідноситься із смисловою структурою слів вільного вжитку “скакати (стрибати)” і “в гречку”. Компоненти фразеологізму, як його складові частини, позбавлені самостійного функціонування. У складі ФО вони виступають виразниками її цілісного значення, яке не становить собою суми змісту складових частин [Авксентьев, 1981, 27]. Що стосується семантики цього фразеологізму, то А.О. Івченко так розглядає трансформацію образу: скакати в гречку – завдавати шкоди чужим сільськогосподарським угіддям – завдавати шкоди чужій родині – зраджувати, порушувати подружню вірність [Івченко, 1993, 182].

Близьким до цього фразеологізму є й ФО: лізти в чужий горох [ФСУМ, 436] – втручатися в чий-небудь особисті справи.

Не має семантично панівного компонента й фразеологізм як (мов, ніби і т. ін.) горохом (горох) об стіну (об стінку, у стіну, по стіні, по стінці) [ФСУМ, 191] – ніщо не діє, не впливає, який походить із компаративного звороту.

ФО з лексемою горох фіксують певні народні уявлення та порівняння, наприклад: жити як (мов, ніби і т. ін.) [той] горох при дорозі [ФСУМ, 191] – дуже погано; сипати словами [як (мов, ніби, наче і т. ін.) горохом] [ФСУМ, 806] – говорити, не зупиняючись, дуже швидко і багато; розсипатися / розсипатися

горохом [ФСУМ, 758] – 1) уривчасто лунати (про звуки); 2) дуже швидко, уривчасто говорити. У даному разі вислови побудовані на асоціативних реаліях.

Цікавою є думка про походження гороху, яка в українських народних віруваннях міцно пов'язана із хліборобством. Так, ячмінь і горох походять із сліз Адама, коли він, по вигнанні з раю, обробляв уперше землю й плакав, а де “падали на землю його сльози, там виріс горох” [Булашев, 1992, 300].

Цілий ряд народних порівнянь свідчать про те, з'явитись вони могли лише з уст землероба.

Косовиця сіна була відповідальною і важкою роботою.

Після того, як сіно було скошене, його сушили, збивали у валки. Потім складали у копиці, стіжки. Кожен господар намагався якнайшвидше перевезти сіно у своє обійстя. Наприклад: гарний як сіно в годину [ССНП, 136] – дуже гарний; уклав як сіно в годину [ССНП, 136] – вчасно впорався з чим-небудь; впав як сніп [ССНП, 140] – безсило впав, звалився; лежать як снопи на тоці [ССНП, 140] – лежать покотом, вилежуються; здорова як горохова копиця [ССНП, 74] – про велику й товсту жінку; товстий як копиця, як копиця сіна [ССНП, 74] – про дуже товсту людину. І абсолютно не схожим за семантикою на попередні зразки є ФО: уложити у копи [ФСУМ, 913], яка несе в собі певний трагізм, тобто означає “позбавити життя кого-небудь, убити”, тому що косовиця у народній уяві уособлювала дії смерті. Косить сіно означало вмирати і народжуватись.

Деякі народнопоетичні елементи наявні у порівнянні типу: жито як золото [ССНП, 55] – про добре, наливне жито. Окремі асоціативні реалії з'являються у народній уяві через призму

переробки зернових культур. Наприклад: змарнів як полова [ССНП, 119] – зблід, зжовк; лантух (мішок) з половою [ФСУМ, 415] – 1) огрядна, неповоротка людина; 2) нерозумна, нерозсудлива, слабовільна людина; голова не половою (не соломою, не клоччям і т. ін.) набита [ФСУМ, 182] – хто-небудь розумний, кмітливий; голова половою (соломою, клоччям і т. ін.) набита [ФСУМ, 182] – хто-небудь нерозумний, незоторопний; перевіювати полову [ФСУМ, 614] – без потреби повторювати те саме.

Єдність людини з природою, поетичне мислення, здібності до персоніфікації дають можливість у дрібниці побачити щось важливе і суттєве. Так, маємо народнопоетичний фразеологізм одна як билина [в полі] [ФСУМ, 23] – зовсім одинока людина, без рідних; самотня; а також деякі інші зразки типу ні билини [ФСУМ, 23] – пусто, безлюдно; лишився як на билині [ССНП, 15] – опинився у безпорадній ситуації; оббивсь як билина [ССНП, 15] – про людину у зношеному, порваному одязі. У даному разі билина, як і трава, символізує людську істоту – результат народних уявлень та асоціацій.

Окремі аспекти земельного поділу теж знайшли своє вираження у фразеології. Наприклад: сидіти через город [ФСУМ, 802] – бути сусідами, бо для селянина було дуже важливим, хто з ним поруч мешкає, та й до сьогодні в народі говорять: “Не купи собі дім, а купи сусіда”; камінь у город [ФСУМ, 363] – щось має відношення до кого-небудь, стосується когось – у даному разі і вільне словосполучення і внутрішня форма ФО передають майже одні і ті ж ознаки, тобто “завдавати комусь невеликої шкоди, зачепити чийсь інтереси”. Близьким до цього фразеологізму є й зразок тикати (тицяти) [свого] носа в

чужий город [ФСУМ, 882] – втручатися куди не слід, в чужі справи. Відповідальність і серйозність намірів знайшли своє вираження у ФО город городити [ФСУМ, 191] – починати будь-яку справу.

У фраземах знайшли також місце й деякі поняття й процеси безпосередньо пов'язані із землею, наприклад: торувати межу [ФСУМ, 892] – прокладати, відкривати шлях до нового, в майбутнє; переорати межу [ФСУМ, 892] – перешкодити комуні-небудь у його справах; на [тій] останній межі [ФСУМ, 482] – перед смертю. Як бачимо, подібні ФО характеризують різні аспекти людського життя через певні асоціативні уявлення.

Знаряддя праці, як відомо, складаються із засобів виробництва для виробництва засобів виробництва і засобів для виробництва предметів споживання, те, що ми зараз називаємо знаряддями праці першого та другого підрозділів. У зв'язку з цим виникає питання, які з них виконують функцію трансформації з покоління в покоління досвіду, знань. Знаряддя першого підрозділу виконують два взаємопов'язані завдання: по-перше, постійно виробляють засоби другого підрозділу, по-друге, виробляють засоби першого підрозділу, або самі себе. Суспільно-трудова діяльність, матеріалізований в засобах першого підрозділу, частково передається засобам другого підрозділу, а частково – першого, тому він має можливість постійно накопичуватись у межах цієї групи. Засоби виробництва предметів споживання не накопичують суспільний досвід, а передають його об'єктам своєї дії [Феномен нації :основи життєдіяльності,1998,161].

Сільське господарство було основним заняттям населення степової України, де землеробством по-справжньому почали

займатися тільки у XVIII столітті, а перевага скотарства довгий час була історично зумовлена потребою постійного захисту жителів степу від кочівників. У результаті цього у літературній мові збереглося багато традиційної сільськогосподарської термінології, яка у своїй більшості утворилася на власній національній основі. Окрім виникнення нової лексики відбувався і зворотний процес – зникання застарілої лексики і переосмислення окремих слів у нових умовах. Сільськогосподарська лексика зберегла у собі ряд нашарувань, пов'язаних із екстралінгвістичними факторами функціонування народного мовлення. Ясна річ, що подібна лексика у процесі розвитку мови увійшла до складу фразеологічних одиниць і набула дещо іншого змісту. Наприклад, за подібністю розмірів, з'явилися компаративні ФО із лексемою лопата: язик мов лопата [ССНП, 85] – про занадто балакучу людину; язик як помело (лопатень, млин) [ФСУМ, 977] – хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного. Інші якості та засоби використання лопати представлені у таких зразках: проворний як лопата [ССНП, 85] – меткий, бідовий; сказав як на лопаті вивіз [ССНП, 85] – бовкнув дурницю; мов на лопаті вивіз [ССНП, 85] – недоладно зробив; сипле як лопатою з засіка [ССНП, 85] – багато говорить.

Назви інших землеробських знарядь зафіксовані у ряді фразем, які демонструють своєрідність народного бачення світу, наприклад: як вилами світ пхати [ССНП, 22] – бідувати; як на вилах ходе [ССНП, 22] – про пихату людину; як серпом по душі [ССНП, 135] – боляче вразило що-небудь; тупий як серп іржавий [ССНП, 135] – про нерозумну, нетямущу людину; гострий як коса [ССНП, 76] – різкий у вчинках і словах.

Певні сільськогосподарські процеси та знаряддя праці, застосовані у них, також фіксуються фраземами і означають окремі людські якості, типу: говорить як ціпом молотить, січе як ціп [ССНП, 160] – дуже швидко говорить; балакає як ціпи в'яже [ССНП, 160] – про дотепну людину; дурний як ціп [ССНП, 160] – дуже дурний.

Окрім наведених вище зразків, на позначення процесу говоріння уживалися такі ФО: меле язиком як на жорнах [ССНП, 56] – безупинно говорить; торохтить як порожні жорна [ССНП, 56] – безперервно швидко говорить, які також мають безпосередній зв'язок із сільським господарством.

Також у фраземах представлені поодинокі зразки, у яких присутні назви окремих елементів знарядь праці, наприклад: звести з лемеша на швайку, зробити з лемеша швайку [ФСУМ, 325] – досягти мізерних результатів при великих можливостях.

Сучасна техніка витіснила примітивний землеробський інвентар і цей прогрес також фіксує фразеологія, але ми маємо поодинокі зразки типу: потрібний як коло трактора віжки, треба як до трактора погонича [ССНП, 152] – зовсім непотрібно. Як результат маємо те, що у процесі технічного розвитку змінювався і народний світогляд.

Працюючи над проблемою менталітету українців, необхідно визначити, що О. В. Нельгою було названо одним із етноархетипних символів українства символ хлібодара-землероба, який уособлює український селянин [Нельга, 1995, 156]. З цього і постає й така риса українського менталітету, як хазяйновитість (працелюбність, ощадливість, почуття власника), що входить до більш широкого поняття індивідуалізму.

Одним із типів українського менталітету називається землеробський. Так А.Пономарьов зауважив з цього приводу, що архаїчна культура українців розвивалася в основному як землеробська. Саме це визначало усю систему їхнього світосприйняття, культурних пріоритетів та соціальної організації. Землеробська сутність менталітету українців виявляється, зокрема, в їхній космогонії (тільки в українців існує міф про “земне” походження людини : чоловіка Бог зліпив із землі, а жінку – з тіста), у легендах про божественне походження землеробських знарядь праці, в особливо розвиненому культі хліба, в обожнюванні селянської праці (показовим може бути такий колядковий сюжет: Бог із святим Петром орють ниву, а Божа Матір носить їм їсти) [Пономарьов,1994,256].

У фразеології також представлені зразки, які свідчать про працьовитість українців і ту важку працю, яку їм приходилось виконувати, щоб заробити собі на життя, наприклад: заробляти (добувати, зводити) кривавими мозолями [ФСУМ, 502] – важкою, наполегливою, виснажливою працею; натирати/ натерти мозолі (мозоля) [ФСУМ, 536] – багато й наполегливо працювати; своїм (власним) горбом [ФСУМ, 53] – важкою працею, важкими власними зусиллями; брати/ взяти [своїм] горбом [ФСУМ, 53] – здобувати що-небудь ціною великих зусиль, важкою працею; гнути горба (горб) [ФСУМ, 157] – дуже багато, важко працювати; тримати на своєму горбі [ФСУМ, 898]– 1) виконувати основні обов'язки, переважно пов'язані з великими труднощами; 2) тяжко працюючи, забезпечувати когось засобами для життя; мати когось на своєму утриманні.

Великий матеріал (який тут, зрозуміло, невичерпано) переконує, що цілий ряд фразеологізмів містить у своїй семантиці національно-культурний компонент – або синхронно, з позиції сучасної мовної свідомості, або діячно, тобто через причину сполучуваності з національною культурою словосполучення-прототипа.

2.3. Компоненти-зооніми у семантичній структурі українських фразеологізмів

Анімалістична фразеологія становить значний пласт фразеологічного фонду української мови, поступаючись у кількісному відношенні тільки соматичним фразеологічним одиницям, і “виявляє більшу соціальну зумовленість, ніж фразеологія рослинна...”, чи – як це не парадоксально – соматична” [Мокієнко, 1989, 131]. Високий ступінь фразеотворчої активності зоонімів пояснюється насамперед екстралінгвістичними факторами: здавна найближчим оточенням людини були свійські птахи та тварини, а також важливими заняттями слов'ян були мисливство та рибальство, в результаті чого спостереження над поведінкою тварин викликало певні образні асоціації в уяві людини.

У процесі аналізу національної специфіки фразеології ми зустрічаємо зразки з компонентами-зоонімами, які виступають засобом пейоративної чи меліоративної оцінки людської діяльності у вокативному або компаративному плані. Порівняння людини з твариною використовувалось у мові трохи не протягом усієї історії людства. Д.С.Лихачов відносить виникнення певних сталих характеристик тварин до часів

первісного полювання, коли було абсолютно необхідно хоча б приблизно з'ясувати звички тварин [Жельвис, 1987, 31]. Фразеологізми, до складу яких входять зооніми, мають в собі психологічну основу, бо можуть виступати як у плані схвалення, так і у плані засудження. Таким чином, називаючи людину левом, його піднімають на дуже високу соціально-ієрархічну сходинку, називаючи його козлом (у російській національній традиції), знижують його статус до образливо низького рівня, даючи зрозуміти опоненту, що в його референтній групі немає людини, нижчої за неї. Саме у цій можливості підвищення-пониження соціального статусу й криється велика впливова сила зоонімів, бо, як відомо, престиж всередині своєї референтної групи цінується у людському суспільстві дуже високо [Жельвис, 1987, 31].

Національний менталітет дозволяє виявити характеристику мотивів і цілей, що зумовлюють розвиток національної особистості, її поведінку. З покоління в покоління передаються традиційні еталони порівняння, які не тільки відбивають світогляд, але й передають світорозуміння, оскільки вони являють собою результат порівняння своїх якостей з якостями тварин, тому що для людської свідомості характерним є постійний пошук еталонів та стереотипів, які служать певним орієнтиром у сприйнятті дійсності. На рівні мовної картини світу закріплення еталонів відбувається перш за все за рахунок сталих порівнянь та метафор, які пов'язані з ними [Гончарова, 1996, 14]. Так сам процес порівняння базується на здібностях людини бачити і створювати подібність між різними індивідами та тваринами.

Основою асоціації або мотивації є, як правило, перенесення назви тварини, пов'язаної в уяві людини з притаманними їй особливостями поведінки, звичок, характеру на риси, найчастіше притаманні людині. Саме на основі метафоричного перенесення деяких основних ознак або на основі появи нових ознак, віддалено пов'язаних з ними, з'являються нові семи кваліфікаційно-оцінного характеру. Цей дуже важливий факт дозволяє вченим стверджувати, що емоційна оцінка тут створюється семантичним способом – переносом значення [Амосова, 1957, 166-167].

Одним із проявів категорії оціночності в мові є зіставлення, за допомогою якого і відбувається оцінка. Зіставлення з назвою загальновідомої тварини полегшує сприйняття, конкретизує враження і сприяє фіксації в пам'яті певних її особливостей та якостей. При цьому стабільна оцінка якоїсь риси, властивої певній тварині, нібито абстрагується, відділяючись від неї, і стає основою нового, переносного лексичного значення. Цей процес простежується в образно-переносних значеннях та компаративних фразеологізмах, які мають регулярний характер.

Працьовитість людини підкреслювалась і у порівнянні її роботи з роботою деяких тварин. Це є результатом того, що українці, крім хліборобства, займалися ще й скотарством, зокрема запорозькі козаки з їхньою постійною готовністю до раптових змін, були більше скотарями, ніж хліборобами. Також робоча худоба була у пригоді й українським чумакам. Як тяглову силу прості селяни й чумаки, зокрема, використовували волів. Ось що відзначав у щоденнику один із мандрівників минулого: “Скільки він не цобив, воли потреби подорожніх не розуміли, тоді я згадав, що краще в Сибіру їздити на собаках,

ніж в Малоросії на волах, які, дякуючи своїй великодушності, що з плугом, що з бричкою, йдуть однаково” [Супруненко, 1993, 106]. Але українці дуже цінували волів за їх витривалість та працьовитість. Хоча у фразеологізмах представлено образ вола з цілим рядом різноманітних характеристик, через цей образ у більшості випадків перед нами постає образ людини. Наприклад, для посилення ознаки нами вживається ФО: здоровий як віл [ССНП, 24], а для ілюстрації робочих властивостей маємо цілий ряд зразків: працює (робить) як віл, працює як чорний віл [ССНП, 24] – тяжко, безвідмовно працює; захекався (задихався) як віл у борозні [ССНП, 24] – дуже втомився; гнеться як віл у ярмо [ССНП, 25] – поводить покірно; впрягти як вола в ярмо [ССНП, 25] – завалити роботою; працює як [чорний (той)] віл [у ярмі] [ФСУМ, 129] – дуже важко, надмірно; тягне як віл воза [ССНП, 25] – безвідмовно виконує важку роботу; тихий як робочий віл [ССНП, 25] – про людину спокійної вдачі. Віл, який був правим в упряжці, називався борозенним, то маємо ще кілька зразків і з такою лексемою, типу: везе як борозенний [ССНП, 18] – тяжко працює, сумлінно виконує обов'язки; захекався як борозенний [ССНП, 18] – дуже втомився. Будучи головною тяговою силою у господарюванні українського етносу, віл став символом працелюбності й багатства. Що стосується останнього, то це ще можна пояснити ще й історично, бо за міфами у язичників був “скотій бог” Велес (Волос). Він охороняв череди худоби, опікував купців. У давнину слово “скот” означало багатство, гроші. Отже, це був бог багатства. На думку митрополита Іларіона, Аріеля Голана ім'я бога Велеса походить від старослов'янської форми “воль”,

пізніше віл, який часто, як бик, обожнювався [Словник символів, 1997, 25].

Віл, окрім своєї покори й працьовитості, міг бути й упертим та настирливим, наприклад: лізти (йти) як віл на рогатину [ФСУМ, 129] – настирливо, вперто, нехтуючи небезпекою; вперся як віл рогами [ССНП, 24] – поводить вперто, непоступливо; вести як вола за роги [ССНП, 24] – тягнути, не зважаючи на опір, і навпаки, віл міг бути надто покiрним: жде як віл обуха [ФСУМ, 129] – з фатальною невірою в можливість якої-небудь загрози, небезпеки; покiрно, приречено, безнадійно.

Усім відома повільність цих тварин теж знайшла своє вираження у фразеології: їхати як волами [ССНП, 25] – дуже повільно; швидкий як віл у плузі [ССНП, 25] – нешвидкий, повільний.

Підкреслює важливість образу вола і його символізм В.Д.Ужченко : “Коли українець говорить, що хтось бере як віл на роги, то цим зображується ціла картина: могутній, витривалий, безвідмовний віл – і людина, що набирає на себе непосильно багато роботи. Назви-образи ніби взаємопроникають один в одного, одночасно відбиваючи саме національно-культурний компонент” [Ужченко, 1999, 148].

Мотивація значення фразеологізмів, як бачимо, висвітлює певні особливості сприйняття й осмислення реалій навколишньої дійсності. У мовленні спостерігаємо ще деякі поодинокі зразки з лексемою віл для характеристики певних людських вад, наприклад: допався як віл до браги [ССНП, 24] – без почуття міри, жадібно; ситий як чабанський віл [ССНП, 25] – про вгодовану, товсту людину; бовть як віл у калюжу [ССНП, 24] – сказав дурницю, недоречність.

Цікавим є застарілий жартівливий вираз чорний віл на ногу наступив [ФСУМ, 129] – хто-небудь одружився і зазнав усіх неприємностей, пов'язаних з подружнім життям, бо навіть не заглиблюючись у сутність ФО, з вільного словосполучення стає зрозумілим, що немає нічого хорошого, коли віл наступає на ногу.

Застарілий вигук, який вживали при роботі із волами, також увійшов до складу ФО: держати цабе (цоб) [ФСУМ, 230] – наvertати запряжених волів праворуч (ліворуч).

Воли, ясна річ, були сильними тваринами, то й людині, щоб оцінити свої сили, можна було позмагатися з волом: волові шию (роги) скрутить [ФСУМ, 822] – надзвичайно сильний, дужий; волу (волові) роги скрутить може [ФСУМ, 501] – хтось дужий, сильний.

Простеживши цей ряд прикладів, необхідно згадати дослідження О. П. Левченко “Безеквівалентна російська і українська фразеологія”, у якому вона торкаючись ФО з лексемою віл, відзначає, що “список атрибутів український віл, більший за аналогічний російський. Це пояснюється відмінностями у використанні волів росіянами і українцями у сільському господарстві. На певному етапі розвитку воли були обов'язковим атрибутом українського господарства, що знайшло своє відображення у фразеологічному фонді української мови” [Левченко, 1995, 53].

Дослідження з порівняльного аналізу відповідників в українській та російській мовах засвідчують, що символи-назви тварин часто збігаються за внутрішньою формою, але, разом з тим, у кожного народу існує своя система символів. Образи-зоосимволи пов'язані з історичними, культурологічними та

релігійними особливостями конкретної мовної спільноти, з менталітетом народу, характерною для нього картиною світу.

У ряді фразеологізмів-зоонімів поряд з волом необхідно згадати бика, який теж називався священною твариною і символізував працелюбність, фізичну силу і здоров'я. Однак віл більшою мірою характеризує працелюбність, ніж бик, тому й маємо фразеологізми типу: як з бика молока [ССНП, 15] – зовсім нема; голий як бик [ССНП, 15] – дуже бідний; дурний як бик [ССНП, 14] – дуже дурний; голова як у бика [ССНП, 38] – про нерозумну людину. Для характеристики сили та міці маємо такі зразки: здоровий як бик [ССНП, 14] – про сильну, дужу людину; реве як бик [ССНП, 14] – дуже голосно плаче; наївся як бик [ССНП, 14] – дуже багато з'їв; брати (хапати)/ взяти (схопити) бика за роги [ФСУМ, 56] – діяти енергійно, рішуче, починаючи з головного, найважливішого, бо роги становлять основну загрозу у сутичці з цією твариною.

Орієнтуючись на розміри тварини та її фізичну силу, у мовній системі образних засобів знаходить своє вираження значимість певних об'єктів у житті та діяльності даного народу, яка пов'язана з глибинним або поверховим контактом його з об'єктами. Ймовірним є те, що для європейців слони – це екзотичні тварини, контакт з якими обмежується зустрічами у зоопарках. При образному усвідомленні реалії відбувається акцентування тієї ознаки, як громіздкість, яка перш за все привертає увагу при поверхневому спілкуванні. Ознака незграбності, неповороткості – скоріш за все похідна від його розміру. У сприйнятті індійців, які використовують слонів у різних роботах і знають, як обережно вони рухаються, ці тварини уособлюють велич та грацію: сказати про жінку, що

вона ходить походкою слона, означає характеристику її краси та витонченості [Сукаленко, 1992, 82].

Цікавим є те, що фразеологізм порядкує як слон у посудній лавці на український ґрунт було перенесено з лексемою бик, образом більш знайомим нашому народові, ніж слон, тому й маємо зразки: порядкує як бик у посудній лавці [ССНП, 14] – невміло порядкує, нищить; розбирається як бик в посудній лавці [ССНП, 14] – зовсім не тямить у якійсь справі, які свідчать нам про те, що фразеологічна система мови характеризується поєднанням національної специфіки з мовними універсаліями.

Якщо звернутись до такої науки як астрологія, то стане відомо, що Україна народилася під знаком Тільця і його риси притаманні як українцям, так і самому процесу розвитку нашої держави.

Такі родичі вола й бика, як бугай і тур також представлені у фразеологічних зразках і переважно характеризують силу: дужий як бугай, здоровий як бугай [ССНП, 19] – про міцного, сильного чоловіка; дужий як тур [ССНП, 153] – про міцного відважного чоловіка; а також його характер і розміри: натура як у тура [ФСУМ, 904] – норовиста, непіддатлива; баба як тур [ССНП, 10] – про високу, кремезну жінку; робити/зробити з мухи слона (вола, бугая) [ФСУМ, 740] – надто перебільшувати щось, надавати великого значення чому-небудь незначному.

Як бачимо, останній приклад має ще варіанти, притаманні для українського середовища з його гіперболізацією явищ і які свідчать про національно-мовну картину світу.

Відомо, що воли були тією тягловою силою, яку впрягали у воза і сам процес тягнути воза [ФСУМ, 906] теж означає – виконувати певний вид роботи, працювати у певній галузі.

Керуючись певними характеристиками габаритів та ваги возу, з'явилося й порівняння як возом зачепити [ССНП, 24] – про сердиту, роздратовану людину. На ґрунті звуконаслідувальних асоціацій виникли такі компаративні зразки: скрипить як немазаний (немащений) віз [ССНП, 24] – невдоволено говорить; торохтить як віз з горшками, торохтить як порожній віз з гори [ССНП, 24] – швидко і беззмістовно говорить.

Повертаючись до аналізу світоглядних настанов українців у фразеології через призму їх господарських поглядів, що пояснюється географічним принципом, тобто наявністю степових пасовиськ та умов для розведення худоби, зокрема коней, необхідно відзначити, що козак не був козаком не маючи коня, який означав певний соціальний статус, добробут, наприклад: бути (почувати себе) на коні [ФСУМ, 38] – бути у виграшному становищі; як на коня зсадив [ССНП, 67] – підняв настрій, зробив щасливим; як (мов, ніби і т. ін.) на сто коней висадив [ФСУМ, 67] – хто-небудь перебуває у піднесеному настрої. І абсолютно протилежний зміст має зразок: як з коня зсадив [ССНП, 67] – грубо вилаяв, що свідчить про пріоритетне становище людини, яка має коня. Крім соціального престижу, кінь характеризувався і як робоча тварина, наприклад: працює як кінь [ССНП, 67] – важко, виснажливо працює; працює як коняка [ССНП, 74] – тяжко, безвідмовно працює; наробився як кобила [ССНП, 70] – про виморену, втомлену людину; кладуть як на коня [ССНП, 67] – надмірно перевантажують роботою. Особливості людської поведінки та вади характеру теж передаються через призму тваринного світу типу: на коні (на козі і т. ін.) не під'їдеш [ФСУМ, 638] – хто-небудь дуже гордовитий, пихатий; до кого-небудь неможливо знайти підхід;

норовиста як кобила [ССНП, 71] – про жінку з непередбачуваним характером; не хоче як кінь вівса [ССНП, 67]– дуже хоче, нещиро відмовляється; як кобила до вівса [ССНП, 71] – охочий до чого-небудь; розходився як на аркані жеребець [ССНП, 10] – сильно розпалився.

Вартий уваги вираз не хоче як кобила (кінь) вівса [ССНП, 67], який стверджує іронічно-жартівливий характер українця, бо для того, щоб до життя з'явився подібний зразок, необхідно добре знати поведінку тварин, спосіб життя, звички. Тільки маючи подібні уявлення можна виявити свою дотепність, спробувавши поєднати непоєднуване, тим самим викликавши посмішку у слухачів і адекватне розуміння даної ситуації.

У процесі метафоризації мовна свідомість українців диференційовано вибирає ознаку “працьовитість”, яка займає домінуюче місце над іншими характеристиками, зокрема швидким бігом.

Досвідчену людину, яка не зашкодить справі характеризує фразеологізм старий кінь (віл) борозни не зіпсує [УРФТС, 192].

Знаючи таку національну рису циган як любов до коней та їх розведення, а також необхідний засіб пересування у їхньому кочовому житті, маємо зразки типу: охляв як циганська кобила [ССНП, 71] – про зголоднілу, вимучену людину; як циганська кобила [ССНП, 71] – про хитру людину. В останньому прикладі ми навіть маємо такий цікавий факт як перенесення національної риси, такої як хитрість, на тварину, яка, можливо, успадковує це від господарів.

Народний гумор яскраво постає у своєрідній українській фраземі приший кобилі хвіст [ФСУМ, 382] – зайвий, непотрібний.

Можливо, через те, що кінь символізував добробут, швидкість, благополуччя, і виник тост: пити на коня [ФСУМ, 388] – за благополучну, щасливу дорогу.

У фразеологічній системі ще наявний ряд зразків з лексемою корова, яка споконвіку відігравала неабияку роль у господарстві українця і була його основною годувальницею, тому й говорили в народі: “Корова в дворі – харч на столі”. А фразеологія у підтвердження цьому фіксує такий приклад: дійна корова [ФСУМ, 390] – джерело прибутку. Про те, що корова символізує у народі ще й материнський інстинкт, маємо такий зразок: ходить як корова за телям [ССНП, 76] – старанно доглядає, опікується. Особливості вигляду та характеру цієї тварини переносяться на характеристики людини, типу: здорова як корова [ССНП, 75] – про міцну, здорову жінку; як корова [ССНП, 76] – про незграбну, повільну людину; стоїть як корова на льоду [ССНП, 76] – нетвердо тримається на ногах; танцює як корова на льоду [ССНП, 76] – невміло, незграбно танцює; як (мов, ніби і т. ін.) корова язиком злизала [ФСУМ, 391] – безслідно зник, пропав і т. ін. хто-небудь; безслідно зникло, пропало і т. ін. що-небудь.

Якщо звернутись до тлумачення ФО як корова язиком злизала, то цей вираз своїм корінням сягає у міфологію. Це пояснюється у “Етимологічному словнику української мови: лизун – “міфічна істота, що живе в лісі й пожирає людей.” Інше значення слова лизень – “язик великої рогатої худоби.” [Етимологічний словник української мови]. Цей аспект досліджував фразеолог В.Д.Ужченко, який привертає увагу до того, що у Словнику Б.Грінченка, як і у Ф.Піскунова (1882), лизень – “бичачий язик”. Тоді нібито й “виправдане” як від

зливав. За “худобинне” походження свідчать і вирази як корова язиком злизала, як корова язиком, як віл злизав, як віл лизнув – “щезло” [Ужченко, 1999, 107].

Колоритними є ФО на позначення процесу говоріння, де згадуються певні особливості корови, наприклад: вертіти язиком [як корова хвостом] [ФСУМ, 74] – багато говорити про щонебудь незначне, несерйозне, пусте; базікати; ляпає язиком як корова хвостом [ССНП, 169] – необдумано говорить, плести недоречності.

Особливо виразним комізмом характеризується компаративний фразеологізм: личить (іде) як корові сідло [ССНП, 75] – не личить, про невідповідно одягнену людину. Ці та подібні ФО з гумористичним змістом висвітлюють питання ціннісних настанов і орієнтирів суспільства.

Ряд різних людських якостей приписується у різних етнічних традиціях то одній, то іншій тварині, залежно від її розповсюдженості або відомості у певному ареалі.

Для індійців корова є священною твариною, тому найкращим компліментом жінці є її порівняння з коровою. Хоча там існує і образа “Іди звідси, син кривоногої корови!”. У Португалії “Жовта корова!” – важка образа. Корова, як символ глупоти виступає у російській та таджицькій культурах [Жельвіс, 1987, 36].

У світосприйнятті багатьох народів тварини мають фіксовані характеристики, це зокрема стосується таких мовних одиниць, як баран, вівця. В українській фразеології ці тварини теж не позбавлені характеристик, але й набувають суто національних рис, в результаті чого людське існування постає через призму поведінки тварин. Так у національній фразеології баран

символізує глупоту, нерозумну та вперту людину, наприклад: дурний як баран [ССНП, 12] – про тупу, розумово обмежену людину; вдячний як баран [ССНП, 12] – про невдячну людину; упертий як баран; уперся як баран в сіно [ССНП, 12] – про людину, що поводить ся вперто, непоступливо; дивитися (витріщитися) як (мов, ніби і т. ін.) баран на нові ворота [ФСУМ, 17] – не розуміючи, спантеличено, здивовано; розумітися (розбиратися) як (мов, ніби і т. ін.) баран в аптеці [ФСУМ, 17] – зовсім не розбирається.

І.Я.Франко стосовно фраземи вдячний як баран висловлював думку про іронічну характеристику людини, бо тут до уваги береться той факт, що баран штовхає й того, хто дає йому їсти [Фр, I, 22].

Отже, основною конотацією, яку виділяють у зооморфізмі баран, є тупість, глупота, дурість. З подібними конотаціями в національному світогляді зустрічаються зооморфізми бик, кобила, козел, свиня, цап. Дещо специфічними, характерними для певного ареалу є порівняння у йоруба (Південно-Західна Нігерія) дурний як мавпа (баран, вівця, козел) [Жельвіс, 1987, 33].

Таким чином, образи тварин, які наділені з точки зору діяльності людської практики абсолютно немотивованими властивостями, а часом і зовсім протилежними їй, дуже часто пов'язані з фольклорними та літературними традиціями і можуть охоплювати цілісні культурні ареали.

Але різні народи мали своє бачення образу барана. Так, на Кавказі образ барана – символ ситості, достоїнності; покровителя, дітонародження. Найбільшою похвалою у чеченців було: “Він – як баран”, тобто молодець, достойна людина, а у

інгушів існувала така форма присяги: “клянусь бараном”. Жінки Осетії просили саме у кам'яного “святого барана” дати їм дітей [Словник символів, 1997, 11].

У російській фразеології баран також є символом глупоти, що й фіксує словник Михельсона: “баран – нерозумна людина”. [Михельсон, 1984, 41].

Зрозуміло, що у даному випадку розбіжність у особливостях специфіки символіки цієї тварини можна пояснити історичними умовами, географічним розташуванням та особливостями народного господарства, що формувало специфіку національного менталітету.

Багато в чому подібним до попереднього образу є образ вівці, яка символізує глупоту і безпорадність. Наприклад: дурна як вівця [ССНП, 23] – про нерозумну жінку; це ж стосується й дівчини, яка дає над собою коверзувати або дає себе без власної волі віддати заміж [Франко, I, 199]; крутиться як вівця [ССНП, 23] – безладно метушиться; ходить як блудна вівця [ССНП, 23] – блукає без мети; бекнув як вівця з мосту [ССНП, 23] – сказав дурницю; блудить як вівця без пастуха [ССНП, 23] – про безпорадну, дезорієнтовану людину.

В Україні у степу і у горах теж було розповсюджене вівчарство. Одним з прибуткових чинників цієї галузі народного господарства було одержання вовни, про що маємо свідчення і у ФО: обсмушив як вівцю [ССНП, 23] – довів до бідності, злиднів; відросте як на вівці вовна [ССНП, 23] – безслідно минеться прикрість, лихо.

Крилатий вислів козел відпущення походить з опису старосєврейського обряду покладання гріхів усього народу на живого козла. А в українській фраземіці образ козла має дещо

інший відтінок, зокрема характеризує малозначущість, скептицизм, недовіру, глупоту, і обов'язково упертість. Наприклад, дурний як цап [ССНП, 158] – про дурну, нетямущу людину; впертий як цап [ССНП, 158] – про дуже вперту людину; скакати цапа [ФСУМ, 814] – упертися; дивитися як цап на нові ворота [ФСУМ, 938] – тупо, здивовано дивитися; як (мов, ніби і т. ін.) з цапа (з козла) молока (вовни) [ФСУМ, 938] – повна відсутність чогось.

Коза (цап, козел) – в основному об'єкт глузування і насмішок народу, ознака низької ціни та марних надій. Тому й маємо такі ФО: всі (і) кози в золоті [ФСУМ, 934] – все здається, сприймається кращим, ніж є в дійсності; нагадати козі смерть [ФСУМ, 521] – примусити кого-небудь згадати те, що для нього дуже важливе і болюче, а всім іншим вже набридло.

Світоглядні настанови народу постають перед нами у фразеологізмах, до складу яких входять як лексеми - назви тварин, так і назви частин їхнього тіла. Наприклад: кований на всі чотири ноги (копита) [ФСУМ, 383] – дуже досвідчений, бувалий; на своє копито [ФСУМ, 389] – на свій лад; по-своєму; брати/ взяти з копита [ФСУМ, 50] – судити про кого-небудь зопалу, не розібравшись; з копита (з копит) [ФСУМ, 389] – відразу, раптово, галопом; падати від сп'яніння, перевтоми; відкинути/ відкидати ноги (копита, ратиці і т. ін.) [ФСУМ, 121] – умерти, загинути; дуже втомитися. Як бачимо, у деяких випадках людина ототожнює себе з твариною у плані працьовитості, втоми та виснаженості.

Певні особливості поведінки тварин знайшли своє місце у характеристиці людської поведінки, типу: тільки хвостом мелькнути [ФСУМ, 482] – дуже швидко піти, поїхати, побігти,

втекти; накручувати/ накрутити (наламати) хвоста [ФСУМ, 528]– висловлювати незадоволення, картати, лаяти кого-небудь за щось; піджимати (підгортати, підгинати і т. ін.)/ піджати (підгорнути, підігнути, підібгати і т. ін.) хвіст (хвоста) [ФСУМ, 633] – втрачати упевненість, пиху, злякавшись чи засоромившись наслідків своїх дій, вчинків або відчувати свою провину; угамовувати свій запал, затятись і т. ін. в чому-небудь; утихомирюватися, заспокоюватися. У розуміння лексеми хвіст вкладалося кілька значень, навіть характеристика сільського добробуту, наприклад: ні кола, ні хвоста [ФСУМ, 385] – ніякого господарства, ніякої худоби, нічого нема.

Відомо кілька зразків із назвою місця перебування тварин, типу: знати своє місце (стійло) [ФСУМ, 341] – поводитися, діяти згідно з своїм становищем; загнати на стійло [ФСУМ, 304]– приборкати кого-небудь у безвихідне становище, здобувши перемогу в суперечці, розмові і т. ін. У даному разі становище людини набуває зневажливого забарвлення, що несе образливий зміст порівняння людини з твариною.

Назви окремих речей, безпосередньо пов'язаних з тваринництвом теж мають місце у фразеології. Так, ярмо нами сприймається як ознака тяжкої роботи та постійної залежності. Наприклад: лізти у зашморг (в ярмо) [ФСУМ, 440] – потрапляти в економічну залежність до когось; висунути шию з ярма [ФСУМ, 106] – звільнитися з-під чиеї-небудь залежності, з неволі; накидати (накладати, надівати) [на [свою] шию (довкола шиї, на себе)] [ФСУМ, 526] – ставити кого-небудь у залежність, позбавляти волі, поневолювати; взятися за важку, виснажливу, довготривалу роботу, за постійне піклування про кого-небудь, догляд за кимсь; скидати / скинути ярмо (гніт, пута) [з себе (з

шиї, з пліч)] [ФСУМ, 816] – визволятися від залежності; тягти (тягнути) ярмо [ФСУМ, 907] – працювати на когось; важко, безрадісно жити; у ярмі ходити [ФСУМ, 930] – тяжко працювати, зазнаючи утисків, гноблення від когось. Ці та деякі інші зразки тривалий час яскраво характеризували справжнє життя українського народу через призму підневільної та важкої праці тварин.

Окремі методи впливу на худобу теж представлені у фразеології, наприклад: вожжина (віжка) під хвіст попала (потрапила) [ФСУМ, 143] – хто-небудь бурхливо виявляє ознаки неврівноваженого стану; віжки в руках [ФСУМ, 128] – хто-небудь править, керує чимсь; випускати/ випустити віжки з своїх рук [ФСУМ, 99] – поступатися владою, керівництвом.

Крім віжок, в активному вжитку в господарстві перебував батіг, про що свідчить ряд ФО. Швидкоплинність часу порівнювалась з дією батога, наприклад: як (мов, ніби і т. ін.) із батога (з бича) тріснув (тряснув, ляснув і т. ін.); як (мов) батогом (батіжком) тріснув (ляснув) [ФСУМ,900] – дуже швидко, непомітно (про швидкий плин часу). Деякі інші особливості роботи з батогом теж представлені у зразках, типу: дошкулив як батогом по воді [ССНП,13] – не завдав ніякої шкоди; пропало як на батозі [ССНП,13] – безповоротно пропало; гнати (бити) у три батоги [ФСУМ,18] – швидко, дуже сильно. Народні характеристики якостей людини чи певної речі теж знайшли своє вираження у фраземах з лексемою батіг: як батіг з піску [ССНП,13] – про кого-небудь або що-небудь негодяще; схожий як батіг на мотовило [ФСУМ,18] – зовсім не(схожий); як (мов, ніби і т. ін.) з клоччя батіг [ФСУМ,18] – поганий, нікудишній, зовсім не придатний для чогось серйозного; зовсім

не(міцний); слабохарактерний, безвольний, нерішучий. Жартівливе забарвлення має вислів про людську компетентність: із своїм батогом лізти [ФСУМ, 435] – братися за що-небудь, робити щось без достатньої обізнаності. У ряді ФО, які характеризують народний добробут є й такий зразок: голий як бич [ССНП, 15] – зовсім бідний.

Поодинокими прикладами представлена у фраземіці така річ як обух: як обухом по голові [ССНП, 103] – про несподівану неприємність; а також для характеристики розумових здібностей: дурний (тупий) як обух [ССНП, 103] – дуже дурний.

Ряд фразеологізмів включає до свого складу окремі назви речей, які мають безпосередній зв'язок із тваринництвом і являють собою широкоаспектну палітру народних поглядів. Так, спільність дій підкреслюють ФО: в один гуж тягти [ФСУМ, 905]; в одній упряжці [ФСУМ, 915]. Вузечка і хомут – це ті речі, які однозначно виражають кабалу і залежність, що і підкреслюють певні фразеологізми, наприклад: вдягати / вдягнути вузечку [ФСУМ, 72] – приборкувати кого-небудь у вияві почуттів, бажань і т. ін.; тримати у вузді [ФСУМ, 898] – повністю підпорядковувати кого-небудь своїй волі, не давати можливості комусь виявити власну ініціативу; хомут на шиї (на шию) [ФСУМ, 934] – кабала, залежність. Елементи примусу також фіксуються ФО: не затягнеш волоком (налигачем і т. ін.) [ФСУМ, 328] – хто-небудь дуже сором'язливий, неподатливий, упертий; хоч на налигачі тягни [ФСУМ, 905] – хто-небудь не хоче іти куди-небудь, чинить опір чомусь. Тяжку працю характеризує фразема тягти (тягнути, терти) лямку [ФСУМ, 907] – виконувати важку, неприємну роботу; виконувати певний вид роботи, працювати в певній галузі. Отже, даний ряд

прикладів ще раз підтверджує формування народних уявлень та характеристик різних аспектів людського існування через спостереження за життям і особливостями поведінки тварин, які використовувалися у сільському господарстві. Настільки важкою була робота у сільському господарстві, що виник і зневажливий вислів: бабратися в гною [ФСУМ, 16] – займатися сільським господарством. З лексемою гній маємо ще один зразок на позначення кількості: як гною [ФСУМ, 175] – дуже багато.

Поряд з цим, гній, безумовно, означає бруд, тому й часто у подібному контексті зустрічається лексема свиня, наприклад: живуть як свині в гною [ССНП, 133] – про дуже неохайне приміщення. Ці дві лексеми вживаються поряд не випадково, а цілком закономірно, тому що свиня виступає символом бруду. На підтвердження цього маємо такі фразеологізми: барложиться як свиня в соломі; валяється як свиня в барлозі, зарився як свиня в багні [ССНП, 131] – живе у страшному бруді, чистий як свиня в дощ [ССНП, 131] – дуже брудний.

Як відзначає Т.І.Гончарова, ключем до відкриття стереотипів національної свідомості можуть бути лексичні конотації, які ми розуміємо як несуттєві, але стійкі ознаки поняття, яке виражає лексема, що втілюють прийняту у суспільстві оцінку предмета чи факта, які відбивають пов'язані зі словом культурні уявлення і традиції [Гончарова, 1996, 22].

За конотацією неохайності виникли порівняння типу як свиня нескребена [ССНП, 133] – дуже брудний.

Але якщо брати до уваги наукове тлумачення та народне розуміння деяких ситуацій, то саме розуміння образу свині як неохайної людини базується на спостереженнях за поведінкою свині та її постійному знаходженні у бруді. Та наука пояснює

подібну поведінку як гігієнічний засіб, тому що бруд захищає свиню від багатьох паразитів.

У різних культурних ареалах по-різному сприймався образ свині. “До наших часів у практиці деяких малорозвинутих племен, які живуть за рахунок розведення свиней, дівчатам охоче дають ім'я, яке означає “свиня” – зрозуміло в меліоративному змісті. Одночасно у практиці японців, які, як правило, ретельно уникають вербальних інвектів, “Свиня!” – одна з найрізкіших образ. У російському ареалі свиня – символ неохайності й моральної непорядності (у чеченців та інгушів місце свині у значенні неохайності посідає буйвол). Китайці асоціюють свиню з нерозумною людиною... Єгиптяни вбачали у свині не лише брудну, відштовхуючу тварину, але й істоту, вищою мірою наділену надприродними здібностями” [Жельвис, 1987, 33-34].

Образ свині у національному сприйнятті українців має чітко виражену негативну характеристику. Так, К.М.Голумянц відзначає, що людина наділяє домашніх тварин, своїх же найголовніших помічників у першу чергу негативними якостями. А оскільки приписувані якості позбавлені раціональної основи, природньо, що носіями однієї і тієї ж якості у різних мовах бувають різні тварини. “У росіян якість “п'яний” краще за все уособлюють свиня та сивий мерин, для поляків – це свиня та ховрашок, для словенців – свиня та корова, а для французів – найрізноманітніші тварини: свиня, осел, корова та ін.” [Голумянц, 1967, 10].

Поведінку свині складають її основні звички: рити землю, лізти в город, купатися в болоті, вперто кудись лізти. Через це образ свині дуже рідко отримував позитивні риси. Одним із

складників бруду є неохайність, про що й говорили: їсть як свиня [ССНП, 132] – неохайно, жадібно їсть; допався як свиня до браги [ССНП, 133] – жадібно, без міри їсть або п'є. У результаті такої жадібності та безконтрольного вживання горілки людина втрачала свою гідність, що й засуджувалось у народі, порівнюючи подібний стан людини з тваринним станом, наприклад: п'яний як свиня; напився як свиня [ССНП, 133] – дуже п'яний.

У книзі приповістей Соломонових жінка, позбавлена розуму, прирівнюється до свині, прикрашеної золотом: “Золота сережка в свині на ніздрі – це гарна жінка, позбавлена розуму” [Словник символів, 1997, 109]. Можливо, тут і знаходяться коріння таких зразків, як красива як свиня в коралах [ССНП, 132] – про неодоладно вбрану жінку; гарно як свині в намисті [ССНП, 132] – зовсім не личить; красива як свиня сива [ССНП, 132] – про некрасиву жінку. Комічний ефект запрограмований у деяких компаративних фразеологізмах, які передають ціннісні настанови і орієнтири суспільства. Наприклад: личить як свині сідло; личить як свині хомут; гарно як свині під лопухом [ССНП, 132] – зовсім не личить; пристало як свині наритники [ФСУМ, 781] – зовсім не(пристало). Розумові здібності узагальнилися у такому меткому вислові: дурний як сто свиней [ССНП, 132] – дуже дурний. І відповідно до цього дати належну оцінку певним речам свиня теж не може, про що й свідчать такі зразки: знається як свиня на перці; розбирається як свиня в гнилому гарбузі; розбирається як свиня на зорях [ССНП, 133] – зовсім не розуміється.

Своєрідність національного бачення світу знаходимо у іронічних ірреальних порівняннях. З цього приводу науковець

Т.І.Гончарова відзначає, що “стійкі народні порівняння української мови, які вживаються при побутовому спілкуванні, містять примхливе поєднання, правди і “неправди”, раціонального й ірраціонального при зображенні об'єктивної дійсності... Народ немовби грає своєю уявою, одягаючи та прикрашаючи тварин і птахів, щоб негативно оцінити “зовнішність людини, безглуздість його убрання” [Гончарова, 1996, 46].

Серед ряду негативних рис, якими характеризували свиню є ще й впертість: упертий як свиня [ССНП, 133] – про дуже вперту людину.

Різні аспекти поведінки людини порівнювалися із поведінкою цієї тварини, наприклад: говорить мов свиня хрюкає [ССНП, 133] – нечітко, незрозуміло говорить; кургиче як свиня в дощ; співають як свині в горосі [ССНП, 133] – дуже погано співають.

Поведінка людини, яка була неадекватною її реальному становищу, засуджувалась у народі, але висловлювалося це в іронічному плані, типу: величається як свиня в барлозі [ФСУМ, 781] – у великій мірі; благородна як свиня городна [ССНП, 131] – про людину простого походження, яка претендує на благородне походження. І.Франко у “Галицько-руських народних приповідках”, подаючи зразок величає ся, як (вибачте) свиня в дощ, пояснював це як насміх над чванькуватою людиною, що пишається не маючи до того ніякої підстави, бо свиня дощу не любить і тікає до хліва [Фр, I, 145].

У процесі дослідження зоометафор науковцем Лобур було зроблено цікаве зауваження, що “хоча іменник свиня жіночого роду (назва самця – кнур), зоометафора свиня вживається для

характеристики осіб як в жіночому, так і в чоловічому роді, тобто зоометафора зазнає граматичної трансформації: стає іменником спільного роду. Найчастіше лексема свиня в українській мові сполучається зі словами: наївся, нажерся, спить, напився, брудний, утворюючи, як правило, порівняльний зворот” [Лобур, 1997, 86].

Цілком зрозуміло, що експресивна забарвленість є однією з головних особливостей фразеології. Тобто у процесі називання будь-якого явища народ обов’язково давав йому певну оцінку. Тому, як відзначає дослідник Бао Хун : “Завдяки своїй експресивній стороні фразеологізми легко доступні для сприйняття людей, узагальненню і переосмисленню... Наприклад, у російській мові слово свиня у метафоричному його вживанні означає "брудний, як свиня", тобто містить негативну оцінку, а у китайській мові – це символ щастя. Якщо хто-небудь народився у рік свині за давньокитайським гороскопом, то за народним повір’ям, його очікує легке, благополучне життя” [Бао Хун, 1999, 308].

Отже, образ свині уособлює в собі масу негативних вад та відповідних характеристик, тому на основі противаги слів свиня, свинячий – людський, нормальний і виникла фразема: підкласти (підсунути і т. ін.)/ підкладати (підсувати і т. ін.) свиню [УУФСУМ, 180] – нишком чи ненароком завдавати кому-небудь прикрощів, діяти підступно.

Описуючи ті чи інші речі, народ залучав до порівнянь ті поняття, назви предметів чи тварин, які були йому найбільш знайомими, з якими він часто мав справу, наприклад: подібний як свиня на коня [ССНП, 133] – зовсім несхожий. Або відштовхуючись від нереальної ситуації, у народі виник

фразеологізм: буде як свині з череди йтимуть [ФСУМ, 781] – уживається для вираження повного заперечення змісту речення.

Спільна праця об'єднує, тому й ФО пасти свині (з ним) [ФСУМ, 609] – означає бути з ким-небудь у товариських взаєминах, у приятельських, фамільярних стосунках.

Таким чином, розглядаючи один з аспектів народного світогляду, ми можемо сказати, що іронічну конотацію мають ті фразеологізми, у яких з точки зору нормальної логіки висловлювання в основі внутрішньої форми лежить нереальний образ або ситуація.

Продовжуючи наш аналіз мовної картини світу через призму народних поглядів на світ свійських тварин та птахів, необхідно відзначити фразеологізми з лексемами курка, квочка. Так народне ставлення до курки-квочки завжди асоціювалось з прекрасними материнськими якостями розсудливої та мудрої виховательки, підтвердження чому маємо і у фразеології: клопочеться як квочка з курчатами [ССНП, 65] – виявляє надмірне піклування; бігає як курка з яйцем [ССНП, 79] – приділяє надмірну увагу. Спостерігаючи за поведінкою квочки, виникли паралелі з поведінкою людини, типу: розкудахталась як квочка над курчатами [ССНП, 65] – про галасливу жінку; крутиться як квочка на гнізді [ССНП, 65] – неспокійно, нервово поводить; розходилась як квочка на яйцях; розходилась як квочка перед бурею [ССНП, 65] – про знервовану, збуджену жінку; надувся як квочка в дощ [ССНП, 65] – про невдоволену, сердиту людину.

А в загальному розумінні народу курка отримувала оцінки сліпої, дурної і недалекоглядної птиці, тому й до життя з'явилися такі ФО: сліпа курка [ФСУМ, 106] – людина, яка

погано бачить; дурний як курка [ССНП, 79]; курячий мозок [ФСУМ, 501] – про тупу, нерозумну людину; як курка лапою [ФСУМ, 406] – недбало, неохайно, неакуратно писати; [як] мокра [змокла] курка [ССНП, 79] – безвольна, нерішуча, жалюгідна на вигляд людина.

Але джерелом образності подібних фразеологізмів стала не символіка, а характеристики, які виникли у результаті народних спостережень. Через це глупота курки – наслідок невеликого об'єму головного мозку.

У народі завжди шанувалась працьовитість, а неробство засуджувалось, що підтверджує такий зразок: ховається наче курка від дощу [ССНП, 80] – ухиляється від роботи.

Найвищим піком негативного ставлення до людини був процес перенесення особи, яку критикують, на рівень, нижчий від такої нікчемної істоти, як курка, наприклад: [і] кури загребуть (заклюють) [ФСУМ, 406] – хто-небудь пропаде, загине безслідно або опиниться в скрутному становищі, кури засміють [ФСУМ, 406] – хто-небудь опиниться в незручному, смішному становищі; кури сміються [ФСУМ, 406] – справляти про себе невігідне враження, виставляти себе в смішному вигляді.

Фразеологічні зразки свідчать, що курка мала сите життя: голодний як мельникова курка [ССНП, 79] – зовсім неголодний, ситий; добре як курці біля крупорушки [ССНП, 79] – про сите життя; упорався як курка з алмазом [ССНП, 80] – швидко, не добираючи смаку, з'їв щось смачне; а для характеристики багатства використовують дещо протилежну ситуацію, кажучи, що грошей [і] кури не клюють [УУФСУМ, 92] – хто-небудь дуже багатий, у когось багато грошей.

Але багатство створюють не лише гроші, а й деякі речі, зокрема, мед, який дає трудівниця бджола. Як зверталися господарі до бджіл: “Годую тебе до Івана, а після Івана зроби з мене пана”. Для українців бджола символізувала працьовитість і достаток, про що маємо підтвердження у вислові типу: роботяща як бджілка [ССНП, 14] – про працьовиту дівчину, жінку; також називали бджолу “святою”. Християни часто порівнювали себе з бджолами, а церкву – з вуликом. Можливо, цим і пояснюються такі ФО: як (мов, ніби і т. ін.) бджіл у вулику [ФСУМ, 821] – дуже багато, безліч. Бджола також називалася провісницею весни та родючості, наприклад: як бджіл по весні [ФСУМ, 21] – дуже багато, безліч.

Із спостережень за рибами, з’явилися прототипи фразеологізмів, які й представлені у фразеології поодинокими зразками. Українці рибу солили, варили в ющі, жарили на сковороді, в’ялили. У процесі метафоризації пряме значення певних словосполучень змінилося і маємо такі зразки типу: вертітися як (мов, ніби і т. ін.) вюн (посолений (в ополонці, на сковороді)) [ФСУМ, 166] – дуже швидко, прудко; тонка як чехоня [ССНП, 161] – про дуже худу жінку; як тюльки в бочці [ССНП, 153] – дуже тісно, багатолюдно; сунутися як (мов, ніби і т. ін.) карась у вершу [ФСУМ, 364] – необачно, необережно; як (мов, ніби і т. ін.) карась ротом глипає [ФСУМ, 364] – хто-небудь дуже розгублений, почуває себе незручно, ніяково.

Приклади підтверджують, що фразеологізми, до складу яких входять зооніми, мають виразне експресивне забарвлення: негативне або позитивне. В українській мові спостерігається чітка закономірність щодо цього: певні зооніми виступають стрижневим компонентом фразеологізмів з негативним

значенням, деякі – тільки позитивних, але мають і подвійне експресивне забарвлення.

Більшість зразків ФО, які містить наше дослідження, виступає на позначення негативних рис характеру, про що свідчить і думка В.М.Телії стосовно показовості даної ситуації для фразеологічної системи взагалі.

У процесі дослідження внутрішньої форми ФО мовознавець Н.С.Ляшенко дійшла висновку, що “система образів української мови відрізняється більшим розмаїттям та наповненням парадигм. Автор висуває припущення, що це є підтвердженням більш тісного зв'язку української літературної мови зі своєю народною основою, а також пояснюється меншим впливом книжково-старослов'янської мови і відносно більшою гетерогенністю української літературної мови у порівнянні з російською [Ляшенко, 1997, 106].

Вище нами наводився ряд зразків ФО та деяких компонентів у порівнянні з образними мовними картинами інших мов світу. Той факт, що різні народи мають свої специфічні образи-символи, образи – порівняння пояснюється різними колективними уявленнями про властивості певних тварин. Відмінність ментальних рис у різних мовах пояснюється особливостями образно-асоціативного сприйняття світу різними народами. Зрозуміло, що крім відмінного, є багато дечого спільного. Це пояснюється єдністю людського феномена, частковим співпадінням з картиною об'єктивної дійсності: ландшафтами, флорою, фауною, господарською практикою і т. ін. Єдність людського феномена походить перш за все із спільності механізму вторинних сприйнятів, який пов'язаний з

афективною нервовою системою, біологічно однаковою у всіх людей [Сукаленко, 1992, 66].

Таким чином, у фразеологічному фонді відбиваються особливості національного характеру, способу мислення, ієрархія морально-етичних цінностей. Це все знаходить своє вираження у структурі тематичних полів та використання слова у якості опорного у ФО.

2.4. Ідіоетноніми як стрижневий лексичний компонент фразеологічної одиниці

Кожний етнос формується в межах певних природних умов, “екологічної ніші”, специфіка якої відбивається на культурі життєзабезпечення народу (житло, одяг, їжа тощо). Крім того, представники окремого етносу пов’язані з конкретною екологічною нішею харчовими ланцюгами. Це означає, що в процесі етногенезу у представників етносу виробляється орієнтація на певні види харчування (на біохімічні елементи, що входять до їх складу). Відсутність або надлишок того чи іншого компонента в середовищі проживання порівняно з тим, до чого етнос “звик” протягом століть, або значні порушення цього складу ведуть до зростання захворюваності, більшої смертності.

Культурний розвиток народу обумовлює безпосередній зв’язок специфіки образних одиниць мови та національної маркованості. У фразеології ми знаходимо образно закріплені словесні характеристики деяких особливостей харчування українців. Так про козаків чужинці писали: “Запорожці як малі діти : дай багато – все з’їдять, дай мало - будуть задоволені” [Супруненко, 1993, 92].

Найпоширенішою та найулюбленішою овочевою стравою був борщ. Його готували будь-якої пори, і в свята і в будні. Лише способів варіння борщу налічується більше тридцяти, а до його складу входить близько двадцяти найменувань продуктів. У ”Галицько-руських народних приповідках” І.Франко наводить такий зразок: борщ і капуста – хата не пуста, пояснюючи, що це була основна страва селян; поки є ще борщ та капуста, доти в хаті немає цілковитого голоду [Фр, I, 111].

Так, причепився, як голодний до борщу [ССНП, 18] – активно взявся до якоїсь справи, засвідчує і те, що борщ був однією з найпопулярніших страв українця. До порівнянь народ залучав ті слова, які були найбільш уживаними, і широкому колу була зрозуміла особливість цього порівняння. Наприклад: вхопив як шилом борщу налив, взяв як на шило борщу [ССНП, 18] – нічого не отримав, зазнав невдачі.

В Україні відомо кілька різновидів борщу: з квашених буряків (у поліських та карпатських селах), з буряків, картоплі й капусти (Центральне Подніпров’я), з квашених буряків і капусти, а навесні – зі щавлю, лободи та картоплі. У піст борщ варили із сушеною рибою або грибами (Укр. народознавство, 1997, 553). Коли не було посту, то у борщ клали щось м’ясне. Зокрема, ця особливість виражена у зразках типу: впав у біду як курка в борщ [ССНП, 15] – несподівано потрапив у безвихідне становище; дметься (дується) як легке в борщі [ССНП, 81] – про набундючену, пихату людину.

Залежно від родинного достатку, наявності тих чи інших продуктів, вміння господині, борщі були, “зі свищами” – майже зовсім порожні, “жонаті” – з кашею, “перелякані” – бліді [Супруненко, 1993, 92]. Це також знайшло відбиття у

фраземіці, наприклад: свищі в борщі [ФСУМ, 781] – у кого-небудь немає нічого, хто-небудь дуже бідний.

Особливості приготування страви та народний гумор представлені у ФО: вигадати таке, що і в борщ не кришать [ФСУМ, 84]– плести нісенітниці, дурниці.

В Україні говорили: “ Як нема борщу, то нема й їжі”, і завдати якоїсь шкоди, зокрема борщу, було дуже образливим, наприклад: плювати (плюнути, наплювати) в борщ [ФСУМ, 648]-кривдити кого-небудь, робити комусь щось неприємне, прикре.

Борщ, як і сало, ми можемо назвати однією з етнокультурних реалій, бо саме у складі українських фразеологізмів виявляється їхня національна специфіка та особливості народних асоціацій.

У старовину страва була переважно м'ясною (і тільки з часом стала переважати рослинна їжа), тому майже в кожній господі тримали свиню.

Йдучи від епохи тотемізму, зокрема від часів шанування “вепра”, полишився в нас звичай колоти його на Різдво, й мати свинячі ковбаси та кишки, як жертовні. Правда, пізніше свиня стала нечистою твариною, на якій їздять дияволи, або перекидаються в неї” [Митрополит Іларіон, 1992, 67].

Ознаки вгодованої свині іноді в зневажливому плані переноситься на порівняння з людиною, типу запливти, запливати жиром (салом) [ФСУМ, 315] – ставати гладким, повніти; годувати, як (мов, немов і т. ін.) на сало кого [ФСУМ, 70] – щедро, сито харчувати когось; убиватися (убитися) в сало [ФСУМ, 70] – ставати гладким; жиріти. Сало вважалося продуктом добробуту і заможності, що відбилося у лексичному складі таких стійких виразів: валяється як почка (нирка) в салі,

обріс як почка (нирка) в салі [ССНП,121] – благоденствує, заможнo живе.

Сало і шкварки з нього вживали у різних стравах і особливості кулінарної обробки сала теж зафіксовані у фразеології: підстрибує як сало на сковороді [ССНП, 130] – про сердиту, розгнівану людину.

Добрий господар завжди про чорний день зберігав чималий шмат сала. Можливо, в результаті цього і з'явилося порівняння заховав як котове сало [ССНП, 130] – не може знайти.

У ряді зразків з лексемою сало маємо фразеологізм залити за шкуру сала. У Словнику Б.Грінченка гарячого сала за шкуру залити означає покарати когось, завдати мук”. Як відзначає В.Д.Ужченко, цей вираз недаремно тлумачиться “завдати мук”, бо гаряче, розтоплене сало, звичайно, можна лити на що-небудь чи заливати за щось, а отже, й за шкіру. У третій книзі “Енеїди” І.Котляревський серед різних покарань грішникам у пеклі згадує і такі види тортур, як заливання чогось розтопленого: “Гарячим дьогтем заливали. Ножами під боки штрикали. Щоб не хапались умирати, “Багатим та скупим вливали Розтопленеє срібло в рот”. Такий же страшний зміст мав колись і вираз залити за шкуру сала. Польський фразеолог Ю.Кржижановський його прямо пов'язує з карно-судовими засобами добування зізнань... [Ужченко, 1999, 49].

Що стосується смакових якостей сала, то, окрім людей, воно є ласим шматочком і для котів, що викликало до життя такі фразеологізми типу: допастися як (мов, ніби і т.ін.) кіт до сала [ФСУМ, 378] – жадібно, дуже енергійно; поглядати як кіт (мов, ніби і т. ін.) на сало [ФСУМ, 378] – ласо, пристрасно; знати чия

кішка сало з'їла [ФСУМ, 378] – хто винен. Сало символізувало добробут українців [Словник символів, 1997, 62].

Не тільки українцям сало було до смаку, але й деяким іншим націям, наприклад, ласий як (мов, ніби і т. ін.) циган на сало (до сала) [ФСУМ, 940] – дуже сильно.

Народні спостереження та гумор свідчать, що не тільки чоботи мастили смальцем, але й п'яти: мазати (мастити, намазувати, намащувати і т. ін.)/ намазати (намастити і т. ін.) п'яти (рідше п'ятки) салом (рідко смальцем, лоєм і т. ін.) [ФСУМ, 459] – 1) готуватися до втечі або втікати звідки-небудь; 2) (рідко) відступати від чогось наперед задуманого, організованого, вирішеного і т. ін.; боятися.

Для характеристики розумових здібностей людини залучалися деякі лексеми на позначення певних продуктів переробки свинини, типу мати олію (лій, смалець) в голові (рідко під губою) [ФСУМ, 474] – бути розумним, кмітливим, розсудливим і т. ін.

Назви окремих м'ясних виробів також знайшли своє місце у фразеології, наприклад, круглий як ковбичка [ССНП, 71] – про товсту і невисоку людину; довге як ковбаса [ССНП, 71] – про що-небудь мале, коротке; ласий на чужі ковбаси [ФСУМ, 416] – охочий поживитись за чий-небудь рахунок, жадібний.

Деякі особливості форми та розміру ковбас збереглися у окремих фамільярних та згрубілих фразеологізмах типу: лети ковбасою [ФСУМ, 421] – уживається як вираження наказу, прохання поспішати кудись; котися ковбасою (ковбаскою) [ФСУМ, 391] – 1) уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь і побажання позбутися його; 2) поспішати кудись, не затримуючись.

Релігійні традиції та особливості харчування, залежно від вимог церкви, також фіксуються фразеологією: дбає як за ковбасу в піст [ССНП, 71] – не дбає, байдуже ставиться.

Народний життєвий досвід говорить дурне сало без хліба [ФСУМ, 778] – про нерозумну, обмежену ні до чого не здатну людину, бо 1) сало без хліба не їдять; 2) одна їжа без іншої не корисна, але і без переносного значення тут є зерно істини, бо хліб у кожній родині був найпершим годувальником. Вся інша їжа була лише приправою, щоб можна було з'їсти більше хліба. Харчування було низькокалорійним, тому хліб їли навіть з картоплею і з кашею. Для українців – хліборобської нації – як і для інших слов'ян, хліб був святинею, символом добробуту, гостинності, хлібосољства, здоров'я та багатства. Те, що в Україні існував культ хліба, підтверджує “Словник української мови” в 11-ти томах, який налічує близько ста прикладів стійких виразів з лексемою хліб [Див. СУМ, XI, 78], у “Галицько-руських народних приповідках” І. Франка знаходимо 114 прикладів, серед яких є зразок хліб – дар божий, який підкреслює народний погляд на святість хліба, як головного чинника людського життя [Фр, III, 265].

Народні уявлення про матеріальні статки або скруту обов'язково пов'язувались із хлібом. Їсти сухий хліб [ФСУМ, 926] – жити у нестатках, у бідності, нужді; жити (собі) та (і) хліб жувати [ФСУМ, 926] – вести нормальний, матеріально забезпечений спосіб життя. Мати хліб (шматок, кусок і т. ін.) хліба [ФСУМ, 927] – 1) добувати засоби до існування, заробляти на прожиття; 2) жити, не відчуваючи нестатків, (і) хліб і до хліба [ФСУМ, 927] їсти і пити; перебиватися з хліба (з юшки) на

воду (на квас) [ФСУМ, 927] – жити дуже бідно, терпіти нестатки.

Якщо звернутись до історії мови, то “фразеологізоване словосполучення соухъ хльбъ передає у богословських творах не конкретне значення “сухар”, “черствий хліб”, а переносне – “бідне існування” [Крижко, 1997, 59].

Як відомо, хліб – це символ людського життя, засіб існування. Ряд ФО ілюструє це твердження. Їсти чужий хліб [ФСУМ, 926] – бути на чийх- небудь харчах, ласкавий хліб [ФСУМ, 926] – милостиня; легкий хліб [ФСУМ, 926] – 1) засоби для існування, здобуті без важкої праці, без великих, особливих зусиль; 2) робота, що здійснюється без труднощів, без великих зусиль; лежаний (лежачий) хліб [ФСУМ, 926] – засоби для існування, здобуті легко, без зусиль; свій хліб [ФСУМ, 927] – засоби для існування, здобуті власними зусиллями; тяжкий хліб [ФСУМ, 927] – заробіток, здобутий важкою працею, великими зусиллями; хліб насущний [ФСУМ, 927] – 1) засоби, необхідні для прожитку, існування; 2) щось найважливіше; їсти казенний хліб [ФСУМ, 927] – жити за рахунок держави; переїдати/ переїсти хліб чийсь [ФСУМ, 927] – бути на чіємусь утриманні; недаром хліб їсти [ФСУМ, 927] – приносити користь.

Хоч найдавнішим видом хліба називають прісні коржі, але улюбленим повсякденним святковим та обрядовим хлібом в Україні був учинений хліб. Особливості виготовлення різних хлібних виробів пов’язані із тістом, про що свідчать народні спостереження, зафіксовані у фразеології типу з іншого тіста [ФСУМ, 886] – не схожий, не однаковий з іншими; з м’якого тіста [ФСУМ, 886] – безвольний, непослідовний у своїх діях, поглядах, переконаннях; не з такого тіста [ФСУМ, 886] –

особливий, зовсім інший; надувся як тісто на опарі [ССНП, 151]– про пихату людину.

В Україні випікали різноманітні хліби. Французький письменник Оноре де Бальзак, який у середині минулого століття перебував в Україні у своєї коханої, писав на батьківщину: “Можливо, що мені вдасться Вам подякувати за цю послугу, як Ви приїдете на Україну, в цей рай земний, де я закріпив 77 способів приготування хліба, що дає високу ідею про винахідливість населення комбінувати самі прості речі” [Супруненко, 1993, 90].

І на сучасному етапі відчувається сильний культ хліба в українців. Через те, що хліб символізує розмноження, він відіграє велику роль на весіллі. Хліб також символізує щастя взагалі і тому поважну нову людину зустрічають з хлібом.

Залежно від регіону України та достатку родини хлібні вироби виготовляли з пшеничної, житньої, вівсяної, кукурудзяної, ячної та просяної муки. Деякі ФО свідчать про особливості випічки окремих виробів: ламається як ячний корж [ССНП, 75] – відмовляється, упирається; крутиться як ячний коржик у помийниці [ССНП, 75] – тиняється без діла; виламується як ячний бублик, ламається як житній бублик, ламається як здобний бублик [ССНП, 19] – нещиро відмовляється; виламується як житній пряник (здобний, ячний) у помийниці [ССНП, 123] – дуже задається, чваниться; викручується як здобний бублик [ССНП, 19] – надмірно хизується.

З житнього тіста випікали великі пиріжки та невеличкі булочки – пампушки, які їли з борщем. Так, з життя з’явилося порівняння: попівся як дід пампушкою [ССНП, 47] – зазнав

невдачі; як мазаний пиріг [ССНП, 19] – підлабузник, надувся як гречаний пиріг [ССНП, 19] – образився, розгнівався. Про добробут свідчить наступний зразок: плаває як пиріг у маслі [ССНП, 19] – благоденствує, заможного живе.

Популярною випічкою ще були книші, що також відбилося у фраземіці: не того тіста книш [ФСУМ, 383] – хто-небудь відрізняється від когось поглядами, вдачею, становищем; одного тіста книші [ССНП, 70] – подібні між собою; розсівся як книш у печі [ССНП, 70] – про людину, яка займає багато місця. Ще ми маємо деякі поодинокі зразки, які зазнали певного переосмислення, за допомогою перенесення ознак: викидати кренделі [ФСУМ, 91] – робити вигадливі рухи, фігури в танці, витіювато танцювати.

В Україні існувало багато видів обрядового хліба, серед якого можемо назвати коровай, верч, дивень, але особливе місце мала паска, яку готували до Великодня. Паску святили у церкві з іншою ритуальною їжею і всі християни, тому й казали: ждуть як свяченої паски [ССНП, 110] – нетерпляче очікують.

Під час розговин намагаються не кришити “свяченого” на долівку, щоб не потоптати його ногами. Крихти, які залишаються на столі, кидають у вогонь – “щоб миші не поїли”. Існує повір’я, що як миша з’їсть свяченого, то обернеться в кажана і буде літати над головою того, хто впустив свячене.

Ясна річ, що тварині не могло дістатися свяченої паски. Наприклад, поживився як Сірко паскою [ФСУМ, 810] – зазнав невдачі.

У деяких регіонах України існувала традиція, якщо мати не певна, що її сини чи дочки вже померли і ще сподівається, що її діти повернуться по святах додому, то вона залишає для них

шматок свяченої паски та три крашанки. Цей дарунок від матері з великоднього столу зберігається до свята Вознесіння Господнього і в цей день віддається бідним – “щоб молилися за спокій душі загублених” [Воропай, 1993, 278]. Можливо, у результаті цього і з’явилося: як старець до паски до чого [ССНП, 110] – охочий.

Свято Великодня завжди мало велике значення для родини, несло певний символічний зміст і сторонні люди під час посвячення і розговин були небажаними, на що у фраземіці і є підтвердження: (і) паски не посвятаються без кого [ФСУМ, 609] – хтось завжди втрутиться в що-небудь, ніде не обійдеться без когось.

Окрім печених, в українській кулінарії було багато варених страв із борошна, таких як: вареники, галушки, затірка, лемішка, локшина та ін.

Як знаходимо у “Словнику символів”, вареники – символ національної української кухні; продовження роду; у язичників – символ Місяця (Дідуха); у фольклорі, літературі – достатку; поминання померлих [Словник символів, 1993, 19]. Вареники були стравою, яку готували у недільні та святкові дні і, залежно від пісних чи скоромних днів, мастили олією чи маслом. Своє вираження цей факт знайшов у фразеології на позначення заможного життя: живе (плаває) як вареник у маслі (сметані) [ФСУМ, 67] – жити дуже добре, безтурботно або заможно.

Народне вміння проілюструвати комічне, орієнтуючись на подібність форми, простежуємо у порівнянні губи як вареники [ССНП, 43] – про губату людину.

Галушки, як і вареники, також є символом української кухні. Вони були переважно буденною їжею, іноді могли замінити хліб.

Народна спостережливість та гумор, орієнтуючись на особливості приготування, вживання страв та зовнішній вигляд, створила велику кількість порівнянь типу: впав як галушка в окріп [ССНП, 35] – потрапив у тяжку ситуацію, круглий як галушка [ССНП, 35] – про невеличкого на зріст товстуна; впав як галушка [ССНП, 35] – безсильно, без опору впав; лежить як галушка [ССНП, 35] – про бездіяльну, ліниву людину; попікся як дід галушками [ССНП, 47] – зазнав невдачі.

Людський добробут також відзначено у такому варіанті: живе як галушка в маслі [ССНП, 35] – добре, заможно живе, благоденствує.

Ще згадку про галушки ми знаходимо як варіант у такому фразеологізмі: передати (перепастися) на горіхи (на гостинці, на галушки і т. ін.) [ФСУМ, 620] – діставати покарання, страждати від когось.

Також ще однією з улюблених страв з борошна була локшина, назва якої варіативно виступає у ФО: на січку (капусту, локшину) рубати (сікти) [ФСУМ, 811] – 1) дуже надзвичайно; 2) нещадно, вщент.

Абсолютне задоволення життям переживає людина, коли говорять, що її (і) хлібом (медом, цукром і т. ін.) не годуй [ФСУМ, 180] – нічого більше не треба комусь, хто-небудь дуже задоволений чимсь.

Продовжуючи тематику харчування, варто згадати, що у традиційному інтер'єрі української хати одним з головних атрибутів був хліб-сіль на вишитому рушнику. Запрошуючи гостей до столу, говорили: “Просимо до нашого хліба-солі!”. Отже, ФО водити хліб-сіль (хліб і сіль) [ФСУМ, 142] означає бути з ким-небудь у дружніх стосунках, товаришувати і

символізує глибоку прихильність, повагу; гостинність; братерську дружбу; взаємодопомогу; святість; чистоту намірів [Словник символів, 1997, 134].

ФО із протилежним значенням хліб-сіль забувається [ФСУМ, 927] означає те, що хто-небудь виявляє невдячність.

“На думку дослідників, хліб символізував побажання багатства і достатку, а сіль захищала від зловорожих сил”. [Словник символів, 1997, 134].

Досить поширеними та улюбленими стравами українців були різноманітні каші. У давні часи званий обід був на весіллі, хрестинах чи будь-яке інше свято називали кашею. Кашу готували для різноманітних обрядів. “У Придніпров’ї весілля часом завершувалось “биттям каші” – горщик з кашею розбивали, пригощаючи всіх присутніх. “Бабина каша на народинах і кутя на поминках об’єднувала родичів” [Супруненко, 1993, 33].

Продовження цієї думки знаходимо також у В.Д.Ужченка “Зараз для нас здається незвичним, що каша й весільний пир – слова-синоніми. Проте... Коли за рік до Льодового побоїща князь Олександр – опісля Невський – одружувався в м. Торопці, то він, як повідомляє літопис, святкував тут кашу, а з поверненням до Новгороду – другу, тобто давав весільний пир” [Ужченко, 1999, 173].

Каші були поживним харчуванням для всіх, зокрема для малюків, тому ФО на припічку кашу їсти [ФСУМ, 358] свідчить про вік, тобто бути в дитячому віці, бути малолітнім.

Народні уявлення про що-небудь не дуже естетичне на вигляд представлені у прикладі: ладне як каша з маком [ССНП, 65].

Хоча дещо інше тлумачення має ФО як каша з маком. В.Д.Ужченко пов'язує це з обрядом закопування каші на місці, де буде вулиця. “Кашу закопували, щоб молодь кишіла, “як каша”; пшоно й мак сипали, щоб парубків було багато, як каші з маком” [Ужченко, 1999, 175].

В Україні кутя варилася на Багатий вечір і стояла на найпочеснішому місці – на покуті до нової куті напередодні Хрещення. За традицією, обійшовши худобу, господар знову набирає в чисту миску по ложці всіх святвечірніх страв, зверху ставить кухоль з медом та склянку з водою і кладе калач, кілька горіхів і яблуко. Все це він тримає лівою рукою, а праву озброїв бичем від ціпа; потім без шапки виходить за поріг і стає під дверима... надворі з вечерею та бичем викручувався “за сонцем, вдивлявся у безкраю далечінь зоряного неба і тричі робленим басом гукав: “Морозе, морозе, йди до нас кутю їсти!” [Воропай, 1993, 49].

Ритуальний різдвяний обряд також знайшов своє вираження у фраземіці: просить як морозу на кутю [ССНП, 96] – вдавано, для годиться запрошує.

Як підкреслює Ф. П. Медведєв, “зварити кашу – то була складна річ і вимагала значних зусиль і матеріальних витрат у її організаторів. Не в цій справі усе проходило гладенько, добре. Іноді й були серйозні ускладнення, які породили поширені у сучасній мові фразеологічні вирази на зразок “заварили кашу – тепер доводиться їсти”, тобто розплутувати якесь складне і дуже часто неприємне діло, що, зрозуміло, ускладнювало відносини між людьми [Медведєв, 1982, 83].

З часом ФО наварити каші набула дещо іншого значення, не “влаштовувати сімейне торжество”, а “затіяти щось дуже

складне, клопітне, що загрожує неприємними наслідками”. Як варіант у ФО з’явилася лексема халепа: заварити кашу (пиво, халепу) [ФСУМ, 823]. З тією ж семантикою маємо і фразеологізм скуштувати каші [ФСУМ, 823] – зазнати багато горя, лиха; набідуватися.

Цікавою є думка відомого українського фразеолога В. Д. Ужченка, який ФО наварити каші (пива) пов’язує з парубочою грою, яка називалася кашу варити [Ужченко, 1988, 117].

Продовжуючи проблематику вираження народного світогляду і фіксації його у фраземіці необхідно згадати, що крім хліборобства, українці займались і скотарством, так образ корови асоціюється з благополуччям та добробутом. Говорили: “Корова в дворі – харч на столі”. Отже, у фольклорі та фраземіці маємо зразки з лексемою молоко, які свідчать про благополучне життя, типу медові (і) та молочні (і) ріки [ФСУМ, 739] – повний достаток, молочні ріки і киселеві (маслені) береги [ФСУМ, 739] – заможне, повне достатку, безтурботне життя.

Вислів молочні ріки і киселеві береги був відомий багатьом мовам і втілював у собі прагнення народів до кращого життя. Так у східних слов’ян у казці “За царя Гороха” був зафіксований цей вислів: “В ті давні часи, коли світ... наповнений був лісовиками, відьмами та русалками, коли ріки текли молочні, береги були киселеві, а на полях літали жарені куріпки, у той час жив-був цар на ім’я Горох” [Ящуржинский, 1991, 571].

Ф. П. Медведєв стверджує той факт, що вислів медові та молочні ріки бере свій початок в усній народній творчості народів Сходу і дещо пізніше знайшов своє відбиття у культовій літературі [Медведєв, 1982, 143].

Стародавні косметологічні рецепти та народне бачення прекрасного знайшли своє вираження у ФО як (мов, ніби і т. ін.) скупаний у молоці [ФСУМ, 822] – гарний зовні, виплеканий, випечений.

Казки знайомлять нас із перетвореннями такого типу, коли людина, яка викупалася у киплячому молоці або воді, робиться молодою, кращою. У казці “Трьомсин, жар-птиця і Настасія прекрасна з моря” за наказом пана сирота знаходить морську красуню, яка звеліла здоїти корів і молоко нагріти у трьох великих відрах, де б могла плавати людина. Вона й наказала Трьомсину скупатися у тому молоці. Він пірнув туди тричі і вискочив звідти такий молодий та гарний, як квіточка [Українські народні казки, легенди, анекдоти, 1989, 242-245].

Спостереження над поведінкою вередливої людини також фіксується фразею шукати кістки в молоці [ФСУМ, 969] – вимагати чогось неможливого, прискіпуватись до чогось.

Деякі порівняння, до складу яких входить лексема сметана, побудовані на специфічних особливостях цього продукту, наприклад, білій як сметана [ССНП, 139] – 1) про людину із світлим волоссям; 2) про незасмаглу людину; 3) про сиву людину; добре як густа сметана [ССНП, 139] – про лихо, з якого важко виплутатися; упав у гаразд як муха в сметану [ССНП, 139] – потрапив у неприємну ситуацію, диба мов муха по сметані [ССНП, 139] – ледве пересувається; як (мов, ніби і т. ін.) муха в сметані [ФСУМ, 514] – 1) хтось неповороткий, незграбний; 2) повільно.

Народне розуміння добробуту, окрім інших продуктів, спирається на характеристики харчових властивостей масла: доля маслом губи змастить [ФСУМ, 260] – пощастило в житті

кому-небудь; як з маслом, як по маслу [ФСУМ, 465] – чітко, легко, успішно, без перешкод; дуже добре; як (мов, ніби і т. ін.) маслом по душі [ФСУМ, 465] – дуже приємне що-небудь комусь; купатися як сир у маслі [ФСУМ, 405] – жити у достатках, у розкошах, безтурботно; як вареник у маслі (у сметані) [ФСУМ, 67] – живе дуже добре, безтурботно, заможно: живе (купається) як пампух у маслі [ССНП, 109] – благоденствує, заможно живе. Особливості людського мовлення також знайшли своє місце у цьому ряді порівнянь: говорить як маслом мастить [ССНП, 89] – облесно, улесливо мовить.

Ясна річ, що з масла не буде таких вишкварок як із сала, тому й говорять масляні вишкварки [ФСУМ, 112] – що-небудь незначне, не варте уваги; дрібниці; ніщо.

Про нерозумних людей теж з'явилося порівняння з лексемою масло: дурний як масла грудка [ССНП, 89], тобто дуже дурний.

Як відзначає О.А.Крижко, у порівнянні з російською і білоруською мовами, в українській лексема сир була більш стійкою. З XVI ст. пам'ятками стороросійської мови фіксується слово творог для позначення твердого сиру. З XVIII ст. слово потрапляє у словники і стає звичайним у загальнонародній мові. Пов'язано це з появою сироварень, що виробляли сир, подібний до голландського і німецького, що відрізнявся від “молочного сиру”. Тоді й виникла необхідність розмежування понять: “сир і творог” [Крижко, 1997, 75].

Особливості вироблення молочних продуктів окремими національностями теж мають місце у дотепному порівнянні білий як циганський сир [ССНП, 135] – чорний, дуже брудний.

Окрім хліборобства і тваринництва, особливу роль в господарстві України відігравало бджільництво. З пасіками та їх

господарями народ пов'язував уявлення про сите життя та приємну працю. Наприклад, як (мов, ніби і т. ін.) у меду [ФСУМ, 482], як мед пити [ФСУМ, 628] – жити у достатках, розкошах. Абсолютно протилежне значення має ФО: не мед [ФСУМ, 481] – кому-небудь тяжко, погано.

Маленькій комасі – бджолі, а також її господарю приходилося багато працювати, щоб одержати таку смачну та корисну речовину, як мед і витратити його намагалися дуже економно, тому і маємо ФО як (коли) мед, то і ложкою [ФСУМ, 481] – який уживається для вираження надмірного прагнення до чогось, як вияв надмірності в чому-небудь і занадто; як меду полизати [ФСУМ, 669] – щось дуже принадне, бажане.

Мед, як ласощі, приваблював до себе багатьох, наприклад, ФО: летіти/ полетіти (налетіти і т. ін.), як мухи на мед [ФСУМ, 421] – охоче поспішати куди-небудь з намірами одержати задоволення, насолоду і т. ін.; лізти на мед [ФСУМ, 438] – піддаватися на обман, спокусу.

Дещо подібні почуття викликає улесливість у англомовній свідомості, а також асоціації із солодким та нудотним – “all sugar honey”, а також народжує асоціацію липкості, що неприємно і викликає негативну асоціативну емоційну реакцію. Образний гештальт, таким чином, є спосіб мовного кодування уявлень, у свідомості носіїв мови про певну ситуацію, “стиль, який визначає концептоутворення засобами мови” [Шаховський, Панченко, 1999, 286]. Тобто у певних випадках семантику неможливо вивести з етимології.

Продовжуючи характеристику ФО з елементами-назвами предметів харчування, необхідно відзначити, що ” з усіх смакових відчуттів найбільш яскравим і послідовним у мовній

картині світу є уявлення про солодкий смак як найприємніший для людини” [Сукаленко, 1992, 40].

На нашу думку, у народному розумінні відбулася трансформація певних понять типу приємний → солодкий → мед, в результаті чого можна пояснити ряд фразеологізмів типу: з медом та (з) маком промовляти [ФСУМ, 482] – облесливо, нещиро; з медом на устах [ФСУМ, 481] – який нещиро говорить комусь приємні речі; облесливий, нещирий; мазати медом речі (слова і т. ін.) [ФСУМ, 459] – говорити облесливо; підлещувати до когось: мазати медом (по губах) [ФСУМ, 459] – 1) говорити комусь що-небудь приємне (переважно з корисливою метою); 2) викликати в кого-небудь почуття задоволення радості, втіхи (переважно похвалою, лестощами); бути приємним комусь; як (мов, наче і т. ін.) медом по губах мазнули [ФСУМ, 482] – щось почуте викликало в когось почуття задоволення, радості, втіхи; комусь приємно. У той же час іронічний фразеологізм скуштувати меду [ФСУМ, 823] означає зазнати чого-небудь (звичайно неприємного) на власному досвіді, відчутти щось самому. Поведінку нещирої, фальшивої у своїх вчинках та словах людини яскраво характеризує ФО укусить і меду дасть [ФСУМ, 913]. Життєвий досвід підтверджує нереальність певних дій у фраземі вхопити (захопити) шилом (на шило) патоки (меду) [ФСУМ, 165].

Процес фразеологізації словосполучень, до складу яких входила лексема мед відбувався ще у давньоруській мові. Так у літописі Самійла Величка лексема мед знаходиться у складі фразеологічного сполучення “На котормъ обозу, якъ муха на меду, кгда войско Лядское и Татарское за здобичею пало” [Крижко, 1997, 90].

Ще у давньоруській мові лексема мед із значенням “солодка речовина” стала набувати переносного значення “солодка, неправдива мова”: “медь бо каплеть оть оусть жены блудьны.” Це значення характерне в соновному для релігійних контекстів” [Крижко, 1997, 90].

Отже, як бачимо, ряд фразеологізмів з лексемою мед виступають з ознакою фальші та обману, що базується на певних народних асоціаціях. Дослідники В.І.Шаховський та М.М.Панченко стосовно даного питання зробили такий висновок, що “сукупність асоціативно-образних рис концепту обману, а також символи..., які включені до тропеїчної основи ідіом і редуковані у свідомості носіїв мови до образного гештальту, дають доступ до світосприйняття народу...” [Шаховський, Панченко, 1999, 286].

В українській фразеології представлені також назви деяких напоїв. Наприклад, спромігся як убогий на кисіль [ССНП, 153] – ледве зібрав кошти, за сім верст киселю їсти [ФСУМ, 357] – втрачати багато зусиль на справу, яка не має суттєвого значення; розбирається як муха у пиві [ССНП, 98] – абсолютно не розбирається; мало квасу випив [ФСУМ, 97] – недостатньо досвідчений, обізнаний у чомусь; кохаю як цибулю після чаю [ССНП, 158] – зовсім не люблю.

У певних ситуаціях почуття можуть загострюватись, викликати таку ж реакцію, яку можуть викликати окремі спеції, що і маємо у фразеологічних зразках: дісталось перцю з квасом [ФСУМ, 248] – хто-небудь зазнав багато горя, страждань, перебував у скрутному становищі; всипати перцю [ФСУМ, 153]– 1) побити, суворо покарати кого-небудь; 2) дуже вилаяти, суворо покритикувати; підносити/ піднести (тертого) хріну

(хрону, перцю) [ФСУМ, 638] – робити або говорити кому-небудь щось неприємне, прикре, образливе; гірш (гірше) гіркої редьки (гіркої гірчиці, печеної редьки, перцю, полину) [ФСУМ, 172] – 1) у великій мірі, дуже сильно, надзвичайно; 2) нестерпний.

Про хрін писав Георгій Булашев, що до Різдва Спасителя він був дуже отруйним. “Жиди” замислили були отруїти Христа, для чого приготували хрону й залили його; але Спаситель благословив хрін, знищив цим усю його отрутність і звелів християнам їсти хрін цілком безбоязно. Ото через те люди й вживають хрін у їжу, особливо ж їдять його на Україні (з буряковим квасом) в жилавий понеділок, щоб зміцнитися на весь піст” [Булашев, 1992, 300].

Продовжуючи огляд українських страв та фіксацію цього фразеологією, треба згадати і мінеральні елементи, зокрема, сіль.

“Поважання солі йде в нас іще з Чорноморсько-Дунайської доби нашого життя, коли солі в нас було подостатку” [Митрополит Іларіон, 1992, 64].

Серед природних багатств України майже не було раніше солі, тому доводилося привозити з інших регіонів, чим переважно займалися чумаки, які їздили у Крим. Дорога крамарів-чумаків була небезпечною і тривалою, тому й з’явилося у народі порівняння поїхав як у Крим по сіль [ССНП, 77] – надовго запропастився. ФО відважити солі (добре) [ФСУМ, 116] – відповісти грубо, образливо, уїдлимо, – на нашу думку, походить з опису продажу солі та її певних особливостей. Окремі фізичні властивості цього мінералу знайшли своє місце у таких зразках типу пропасти (зникнути) як сіль у воді [ФСУМ, 809] – безслідно; доробився як сіль на окропі [ССНП, 136] –

втратив усе майно, збіднів. Сіль відіграла важливу роль у житті людини. Ще з фольклору, зокрема з казок, ми маємо свідчення про те, як сутужно, майже неможливо жити без цього цінного мінералу, але може трапитись і ситуація, коли не до солі [ФСУМ, 842], тобто кому-небудь дуже скрутно. Хоч відомо, що смак окремих страв поліпшується сіллю, але факт, зафіксований у ФО без солі з'їсти [ФСУМ, 842] означає покарати кого-небудь, розправитись з кимось, і дещо протилежна ситуація пуд солі з'їсти [ФСУМ, 842] характеризує довге життя з ким-небудь, чималі випробування у спільних діях. Сіль не тільки змінює смакові якості продуктів, але й може завдати людині болю, тягнучи з організму рідину (закон осмоса), наприклад посипати сіллю рану [ФСУМ, 806] – нагадувати про щось, що викликає тяжкі спомини, як сіль в оці (очах), бути сіллю в оці (очах) [ФСУМ, 809] – завдавати прикрощів, дошкуляти; терпить як сіль в оці [ССНП, 136] – зовсім не любить кого-небудь; сказав як солі між очі сипонув [ССНП, 136] – різко сказав, відповів. Цікавим є фразеологізм насипати на хвіст солі [ФСУМ, 533] – 1) немати змоги заподіяти кому-небудь щось неприємне, 2) сильно досадити комусь. Як підкреслює В. Д. Ужченко, в основі цього виразу є алогізм, каламбур, тому що насипати на хвіст солі птахам чи швидким тваринам не вдавалось нікому. Певні народні вірування та забобони пов'язані з ритуальними діями із сіллю, також знайшли своє вираження у фраземіці. Наприклад, сіль тобі в оці (очі) [ФСУМ, 809] – уживається як усталена форма застереження від зурочення, сіль тобі на язик (печина в зуби (у вічі)) [ФСУМ, 809] – уживається як прокляття і виражає побажання невдачі, лиха, всього недоброго.

Сіль в Україні мала значення оберегу: вважалося що вона охороняє від чар. Сіль включена в магію за аналогією з функцією відганяння: напасть має зникнути, як сіль у воді [Словник символів, 1997, 116].

Мак для українців також відігравав неабияку роль у житті і тому для приготування його у побуті існували такі речі, як макітра і макогін. Все це знаходить вираження у фразеології народу. Наприклад: один як макогін у макітрі [ССНП, 87] – про зовсім самотню людину; вертиться як м'яло по макітрі [ССНП, 99] – про моторну, жваву людину; мене язиком неначе баба лемішку в макітрі тре [ССНП, 169] – повільно, мляво говорить; лисий як макогін [ССНП, 87] – зовсім лисий. Залежно від особливостей уживання цих речей, з'явилися фразеологізми типу: як (мов, ніби і т.ін.) макогона облизав [ФСУМ, 570] – хто-небудь у поганому настрої, невеселий після якоїсь невдачі; як (мов, ніби і т.ін.) пес після макогона [ФСУМ, 625] – дуже зніяковілий, винуватий. Можемо спостерігати гумористичний ефект від вживання слова “макітра” у переносному значенні у деяких ФО типу: горобці цвірінькають у макітрі [ФСУМ, 191] – хто-небудь легковажний, несерйозний; макітра зварила [ФСУМ, 461] – кмітливий; макітра розуму [ФСУМ, 461] – хто-небудь дуже розумний; мати порожню макітру на плечах [ФСУМ, 461] – бути нерозумним; губити (розгубити) обручі від макітри [УУФСУМ, 130] – не мати розуму; втокти в макітру [ФСУМ, 158] – переконати, запевнити кого-небудь у чомусь. Також представлені кілька поодиноких ФО з подібними лексемами, наприклад: схожий як макогін на ночви [ФСУМ, 461] – зовсім не схожий; розбити макітру [ФСУМ, 743] – розірвати, порушити дружні стосунки, посваритися; у голові макітриться

(замакітрилося) [ФСУМ, 182] – виникає стан запаморочення у кого-небудь.

Вищенаведені зразки є підтвердженням того, що традиційний український побут, зокрема історичні назви, поняття, моральні вимоги, страви та продукти харчування, зовнішній вигляд людини, народні традиції – все це знайшло вираження у фразеології.

Отже, дослідження фразеологічного аспекту мови дає нам уявлення про національний менталітет, тому що фразеологічні одиниці визначаються специфічним проявом світогляду соціуму.

2.5. Етнокультурні параметри антропонімів у складі ФО

До розряду компонентів ФО, що наділені виразними національними рисами, належать антропоніми.

Окреме місце у лексиці посідають фразеологізми, у яких зібраний великий народний досвід та спостереження. Риси українського менталітету виразно виявляються у семантиці ФО, які відбивають традиційні погляди, містять національно-специфічну символіку українського народу, побудовану на персоніфікаціях, своєрідному сприйнятті світу.

Національно-самобутній у своїй основі прошарок української фразеології складають стійкі вислови, що зародилися під впливом різних жанрів усної народної творчості – пісень, дум, казок, анекдотів, переказів тощо.

Відзначеність національної специфіки фразеологічного образу часто створюється характерними для того чи іншого народу антропонімами.

З особовими іменами виступають міфологічні постаті у тих легендах, що набували усного поширення та пізніше відображалися в художній літературі майже всіх європейських народів. Вони наявні у фольклорних казках і притчах, у сказаннях і бувальщинах, які “мандрували” від народу до народу, часто залишаючись сюжетами фольклорних творів. Їх національно-мовна адаптація, як правило, супроводжувалась перейменовуванням дійових осіб і місць дії чи їх націоналізацією. І це відбувалося тому, що поступово втрачалось джерело їх запозичення, а назви, як і способи назвотворення, завжди були етномовно специфікуєчими.

Фразеологія в її функціональному самовираженні вимагала своїх, а не привнесених компонентів вислову як на рівні загальних слів, так і на рівні власних.

Власні імена, дещо втрачаючи функціональні ознаки, зберігають національну специфіку і несуть значну етнокультурну інформацію. Лексеми-символи групують факти життя навколо стрижневої ідеї.

Фразеологізми, до складу яких входять антропоніми, становлять особливо колоритний пласт кожної національної фразеологічної системи.

Б.М.Ажнюк відзначав, що “національна своєрідність фразеологічних одиниць (ФО) може виявлятися з різною мірою експліцитності/імпліцитності на рівні плану змісту (сигніфікативного значення ФО) чи/і плану виразу (її внутрішньої форми). Таку маркованість фразеологізмів може спричиняти ряд мовних та позамовних факторів: мотивування (зокрема історичне, етноситуативне і т. п.), лінгвокраїнознавчий фон, лексичні компоненти, структура, тощо. З-поміж лексичних

компонентів, що входять до складу національно маркованих ФО, найчисленніший і найрізноманітніший розряд з погляду внутрішньої композиції становлять власні імена...” [Ажнюк, 1984, 61].

Звернемося до фразеологізмів з лексичними компонентами антропонімами типу: Кожен Івась має свій лас [УРФТС, 108]; Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці (на печі печуть, а на лавці січуть) [УРФТС, 103]; Мели Іване, доки вітру стане [УРФТС, 98]; Пара як Хома та Варвара [ССНП, 156]; Як Хима з Єрусалима [ССНП, 156]. Стосовно подібних фразеологізмів у науковій літературі розглядається питання щодо справжнього існування осіб-прототипів. Дехто з мовознавців вважає це цілком вірогідним.

“При цьому кожне ім’я в усталених виразах зводять до конкретних осіб, що колись виділялися якимись якостями характеру. Та життя подібних фразеологізмів коротке. Це, звичайно, не стосується фразеологічних одиниць із назвами широко відомих осіб” [Ужченко, 1988, 22]. Наприклад: Дужий як Довбуш [ССНП, 48].

Якщо власні імена потрапляли разом із чужорідним сюжетом, то чужим іменам треба було долати бар’єри мовленнєвої узвичаєності з її усталеними словами і трафаретами вислову, щоб вписатись у словесну палітру фольклорного твору. Перейменовані й адаптовані назви повністю націоналізували запозичений сюжет, який потім обростав деталями з власної народотворчої скарбниці.

Також у лінгвістиці є думки про вживання власних імен з метою римування вислову, типу: Як Борис-баборіз [ССНП, 17]; Прилип як до Гандзі Пилип [ССНП, 35]; Удалося як Солосі

[ССНП, 114]; Поперли як Сидора до дари [ССНП, 135], зокрема Н.М.Пасік відзначає, що функцію ономастичного компонента “вказувати, натякати вбачаємо у великій кількості ФО та паремій, утворених експлікуванням тексту. Ім’я у них служить своєрідним суплементом, структурною одиницею, яка необхідна для оформлення вислову” [Пасік, 1999, 27].

У наведених зразках можемо простежити гру слів, динамізм події, гумор. Як відомо, гумор не може існувати у мові самотійно, а виражається, зокрема, у грі мовними засобами: звуками, словами. На гумористичні фразеологізми, утворені навколо імен із звуком [x]: Охрімова свита; Не зівай, Хомко, на те ярмарок; Плести щось про Химині кури, звертав увагу І.К.Білодід [Білодід, 1955, 190]. Як бачимо, на території України не у всіх словах прижився запозичений приголосний [ф], а передається як [x] або [хв] і, певно, цей консерватизм українці передають з гумором. Імена Охрім, Хомка, Хима, Хівря, Хведька стали організуючими центрами у фразеологізмах-характеристиках недотеп, пустобрехів, недоумкуватих, а то й відвертих дурнів, як-от: На безлюдді і Хома чоловік [УРФТС, 102]; У мене Хома й добра нема; Леська та Хвеська хоч якого дзвона перегудуть; Розумний, як Хведькова кобила; Виграв (заробив) як Хома на вовні [ССНП, 157]; Величає сі як Хома в церкві [ССНП,157]. Стосовно останнього прикладу маємо таке історичне свідчення: “В Нагуєвичях сею приповідкою натякали на якогось Хому, бідного господаря, що в своїй обдертій гуні завсігди ставав у першій ряді, між чільними господарями” [Фр,І,146].

У насмішкуватому тоні, неповторному гуморі, вмінні побачити смішне й кумедне у звичайному, буденному, зрештою,

знайшли відображення риси українського менталітету, зокрема така риса, як оптимізм. Так зразок : Андрею, не будьте свинею, коли вас люде величають пояснюється І.Франком таким чином, що довгий ряд прикладок, прив'язаних до найпопулярніших у нас імен, характеризує те уподобання до складного, дотепного слова, яким визначається наш народ.”У тих прикладках декуди видно їдку сатиру, декуди більше невинний жарт, та нероз не видно нічого крім наміру – посмішити компанію коштом чийогось імені” [Фр,І,4]. З метою пожартувати з імені, народом було створено цілу низку різноманітних зразків типу Кирило, набий мені барило [Номис,12706]; Опанас свині пас [Номис,12713]; Пилип до стіни прилип [Номис,12714]; Юрку, спечи курку [Номис,12719].

Характерною особливістю антропонімів як компонентів фразеологізмів є їхня здатність узагальнювати певні характеристики. Важливою є думка Н.М.Пасік про те, що “генетично нейтральні оніми, значення основи та звукова форма яких не відтворюють особливостей денотат, у контексті паремій часто стають асоціативними, злившись із образами, що стали соціальними типами, починають виражати узагальнені поняття оцінного змісту, інколи навіть повністю апелюючи” [Пасік, 1999, 27]. Цей процес виразно відбитий у іменах Хома, Химка – невдахи; Гапка, Феська, Хівря – недоумкуваті; Стецько – дурень; Солоха, Солопій – неухажні, неспритні. Наприклад: Дурний як Стецько [ССНП, 147]; Дурний як Омелько [ССНП, 106]; Удалося як Солосі [ССНП, 144]; Пара як Хома та Варвара [ССНП, 110]; Казала Хвеса, що обійдеця [Номис,5549].

Ці та подібні імена типізувалися під впливом фольклорних творів, в результаті чого виникли фразеологізми, у яких

антропоніми набувають емоційно-оцінного характеру і виступають як загальні назви.

Подібні найменування Н.М.Пасік називає фольклоронімами, а С.Я.Єрмоленко – мовноестетичними знаками національної культури [Єрмоленко, 1998, 36].

Варто відзначити, що емоційно-оцінний характер антропонімів постає через форму імені, тобто словотвірну модель, яка передає фамільярність. Наприклад: Переливається як Терешко сироваткою [ССНП, 150]; З Богом, Парасю [ФСУМ, 42]; Дурний як Омелько [ССНП, 106]; По Савці свитка [УРФТС, 153]; Не зівай, Хомко, на те ярмарок [Номис, 1132].

У зразках з антропонімами також наявний і виховний аспект, наприклад: Який Сава, така його слава [Фр,ІІІ,56] – слава людини залежить від її тілесних та духовних прикмет.

Кожна мова має свої особливості найменування осіб у фразеологізмах, навіть якщо сама структура ФО ідентична. Наприклад: По Савці свитка (рос.); По Сеньке шапка; По Еремке колпак (кафтан); По Івашке рубашка [УРФТС, 153]; Мели, Іване, доки вітру стане – (рос.) Мели, Емеля, твоя неделя [УРФТС, 98]; За царя Гороха (Митрохи, Панька, Тимка, Хмеля)– (рос.) За царя Гороха [УРФТС, 65].

Спільні фонові знання, наявність асоціативних реалій дозволяють носіям мови правильно інтерпретувати закодовану в образній формі інформацію та оцінку.

Таким чином, антропоніми відбивають певні народні естетичні уподобання, ідеали, символи, які лежать в основі національного менталітету.

Провідними рисами українського менталітету виступають індивідуалізм та селянськість, які вміщують в себе такі якості як хазяйновитість та працелюбність. Завдяки природному ареалу та історично зумовленому виду господарства, символом українства постає образ хлібодара-землероба. Архаїчна культура українців розвивалася в основному як землеробська. Саме це визначало усю систему їхнього світосприйняття, культурних пріоритетів та соціальної організації. Землеробська сутність менталітету українців виявляється, зокрема у семантиці ФО, які відбивають традиційні погляди, містять національно-специфічну символіку українського народу, побудовану на своєрідному сприйнятті світу.

Для українців – хліборобської нації – хліб був святинею. Про існування в Україні культу хліба, свідчать численні зразки ФО з лексемою хліб, вміщені у “Словнику української мови” в 11-ти томах, який налічує близько ста прикладів стійких виразів.

У складі багатьох фразеологізмів зустрічаються назви рослин верба та калина, що є національними символами.

Мак є ментальною рослиною українців, через те лексема мак є одним з концептуальних слів національної мовної картини світу, зокрема вона стає стрижневим словом цілої низки ФО. Досить зауважити, що стрижневі слова ФО певною мірою символізуються. У даному випадку символізується не тільки сама квітка, а й стебло й насіння.

Образи-зоосимволи пов'язані з історичними, культурологічними та релігійними особливостями конкретної мовної спільноти, з менталітетом народу, характерною для нього картиною світу.

Характерною особливістю антропонімів як компонентів фразеологізмів є їхня здатність узагальнювати певні характеристики. Коли власні імена набули типізації під впливом фольклорних творів, виникли фразеологізми, де антропоніми набули емоційно-оцінного характеру і почали виступати як загальні назви.

3. ЕТНОКУЛЬТУРНА ЛЕКСИКА ЯК СМИСЛОРОЗРІЗНЮВАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СИНОНІМІВ

Фразеологічні синоніми є тим засобом, який допомагає згрупувати відтінки характеристики певного явища в одне ціле. Проблемою фразеологічної синонімії займалися вчені Ю.Д.Апресян, В.П.Жуков, М.М.Шанський, зокрема фразеолог М.П.Коломієць дає таке визначення: “Фразеологічні синоніми – це фразеологізми, які виражають те саме поняття, відтіняючи різні сторони, спільні (близькі чи тотожні) за своїм основним значенням, співвідносяться з однією і тією ж частиною мови, але відрізняються образною структурою, значенневими

відтінками, емоційно-експресивним забарвленням або приналежністю до того чи іншого функціонального стилю. Близькі або тотожні за значенням фразеологізми утворюють синонімічні ряди, які можуть складатися з двох, трьох, чотирьох і більше фразеологізмів” [Коломієць, 1989, 35].

Варто відзначити, що компоненти з різних лексичних груп можуть об'єднуватись однією домінантою синонімічного ряду. З метою підтвердження даних фактів нами було здійснено спробу укласти ряди фразеологічних синонімів.

Виходячи з того, що фразеологія будь-якої мови має чітко виражений антропологічний характер. ФО переважно покривають ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з психічними процесами, діяльністю людини, її індивідуально – психологічними особливостями. Наш розгляд ми почнемо з одного з найчисленніших синонімічних рядів на позначення процесу говоріння.

Говорити

а) швидко говорити	1) розсипáтися / розсипатися
горохом;
2) сипати словами [як (мов,
ніби, наче і т. ін.)
[горохом];
3) говорить як <u>ціпом молотить</u> ;
4) січе як <u>ціп</u> ;
5) торохтить як <u>віз з горшками</u> ;
6) торохтить як порожній <u>віз</u> з
гори;
7) торохтить як порожні <u>жорна</u> . |
|--------------------|---|

- б) багато говорить
(безперервно)
- 1) язик мов лопата;
 - 2) сипле як лопатою з засіка;
 - 3) язик як помело (лопатень,
млин і т. ін.);
 - 4) вертіти язиком (як корова
хвостом);
 - 5) меле язиком як на жорнах;
 - 6) сипати словами [як (мов,
ніби, наче і т. ін.) [
горохом];
 - 7) мели Іване, доки вітру стане.
- в) облесливо говорити
(нещиро)
- 1) з медом на вустах;
 - 2) мазати медом речі (слова і т.
ін.);
 - 3) мазати медом [по губах];
 - 4) як (мов, ніби, наче і т. ін.)
медом по губах мазнути;
 - 5) промовляти з медом та [з]
маком;
 - 6) говорить як маслом мастить.
- г) сказати дурницю
- 1) бекнув як вівця з мосту;
 - 2) бовть як від у калюжу;
 - 3) сказав як на лопаті вивіз;
 - 4) вигадати таке, що і в борщ
не кришать.

- г) недоречно, невчасно
сказати
- 1) вскочити у мак;
 - 2) вискочити (висунутися) як козак (як голий, як Кузьма) з
 - з маку;
 - 3) вискочити (вистрибнути) як Пилип з конопель;
 - 4) як (мов, ніби, наче і т. ін.) Марко з пасльону.
- д) говорити образливе
(вилаяти)
- 1) всипати перцю (патиків, на галушки);
 - 2) підносити / піднести [тертого] хрїну (хрону, перцю);
 - 3) як з коня зсадив.
- е) нерозумно, нероз-
бірливо говорить
- 1) говорить мов свиня хрюкає;
 - 2) говорить як Павло німий.
- є) повільно, мляво
говорити
- 1) мне язиком неначе баба лемішку в макітрі тре.
- ж) невдоволено
говорити
- 1) скрипить як немазаний (немащений) віз.
- з) без потреби пов -
- 1) перевіювати полову.

торювати те саме

Для характеристики процесу говоріння, такий синонімічний ряд нами був розподілений за семантичними підгрупами. Темп мовлення, тобто “швидко говорити”, відображується описом звуконаслідувальних явищ, це може бути порівняння із звуками, створюваними розсипаним горохом, наприклад, сипати словами [як (мов, ніби, наче і т. ін.) [горохом] [ФСУМ, 806] , або маємо ряд зразків із дієсловом торохтить, яке теж передає звуки, що створюються окремими предметами господарства, типу: торохтить як віз з горшками [ССНП, 24]; торохтить як порожні жорна [ССНП, 56]. Також маємо приклади, у яких проводиться паралель між швидкістю роботи і розмови, наприклад: говорить як ціпом молотить [ССНП, 160]; січе як ціп [ССНП, 160]. Не викликає позитивних вражень і характеристика людини, яка багато говорить, тут пріоритетними є порівняння дещо згрубілого плану: язик мов лопата [ССНП, 85]; язик як помело (лопатень, млин і т. ін.) [ФСУМ, 977]; вертіти язиком [як корова хвостом] [ФСУМ, 74]. Народною мораллю щирість завжди віталась, а лицемірство засуджувалось, але виражається це делікатною формою, де справжня натура приховується за такою принадною та приємною речовиною як мед: мазати медом речі (слова і т. ін.) [ФСУМ, 459]; мазати медом [по губах] [ФСУМ, 459]. Також поодиноким зразком представлена лексема масло, яка теж характеризує нещирі слова: говорить як маслом мастить [ССНП, 89]. У даному разі подібні порівняння виникли на основі того, що мед, як і масло, покращують смак певних продуктів, такого ж покращення і набувають улесливі, а іноді й далекі від істини слова. Цілком зрозуміло, що тварина, яка

відрізняється своєю глупотою, не може сказати нічого розумного, про що й свідчить подібний зразок: бекнув як вівця з мосту [ССНП, 23]. Те, що фрази будувались на мовному матеріалі, який перебував у повсякденному вжитку людей, підкреслює й такий приклад для характеристики “сказати дурницю” як: вигадати таке, що і в борщ не кришать [ФСУМ, 84], бо, як відомо, борщ був популярною багатокomпонентною їжею українців. Якщо розглянемо групу із значенням “недоречно, невчасно сказати”, то можна помітити, що майже всі зразки мають в собі лексеми вскочити-вискочити, які й є основною вказівкою на недоречність. На нашу думку, за основу можна взяти зразок: вискочити (вистрибнути) як Пилип з конопель [ФСУМ, 104], який широко вживається у мовах трьох слов'янських народів – українського, білоруського і польського, а всі інші зразки, можливо, утворилися на національному ґрунті як варіанти. Що стосується даного фразеологізму, то М. Номис у 1864 р. розповідав: “Був шляхтич у військових речах бравий, родом із Конопель Сандомирського краю, і звався Пилип. На якимсь сеймику він, не розібравши діла, вбовтнувся в річ без ладу, так, що усі, розсміявшись, стали один по одному питати: хто то? хто то? А сусіди п. Пилипа й кажуть: “То pan Filip z Konopli!” [Ужченко, 1988, 223]. Згодом назва Коноплі стала сприйматися не як власна, а як більш зрозуміла й знайома народу назва рослини, а потім, можливо, й замінилася певними варіантами, типу мак, пасльон, а також з'явилися імена інших персонажів, наприклад: вискочити (висунутися) як козак (як голий, як Кузьма) з маку [ФСУМ, 104]. У результаті цих змін і трансформувався сам зміст фразеологізму, тобто перед нами

постає вже не пан Пилип з Конопель, а людина у компрометуючій її ситуації.

Дещо іншу версію щодо походження даного фразеологізму висуває науковець А.Івченко, а також пояснює варіативність цієї моделі на території України. Період виникнення даного зразка припадає на XV – XVI століття. “Це була доба постійних татарських наїздів на українські землі, під час яких селяни ховалися до лісів та яруг, а якщо не встигали, то ховалися недалеко від хати. Коноплі для того надавалися якнайкраще, бо це найвища з культивованих у нашій зоні рослин. Окрім того, за свідченням І.Франка: “В коноплях найвигідніше сховатися, бо там не чути й запаху чоловіка, так що й пси не найдуть.” У такій ситуації лише недоумкувата людина могла вискочити із своєї криївки... Що стосується антропоніма Пилип, то у фразеології та пареміології різних слов'янських народів він має виразні конотації недоумкуватості... Таким чином, реконструйована структурно-семантична модель нашого фразеологізму уявляється в такому вигляді “вискочив + як + дурень + з надійної криївки = недоречно виявив себе → зробив недоречний вчинок → недоречно висловився” [Івченко, 1996, 103].

У процесі аналізу синонімічного ряду “говорити” перед нами постає й явище антонімії “облесливо говорити” – “говорити образливо”, де протиставлення відбувається не лише за значенням, а й за смаковими властивостями продуктів: мед – перець, хрін, останні не можуть викликати позитивних вражень, як мед: підносити/ піднести [тертого] хріну (хрону, перцю) [ФСУМ, 638]. Серйозна образа характеризувалась й фразеомою як з коня зсадив [ССНП, 67], бо кінь символізував багатство й могутність.

Група “нерозумно, нерозбірливо говорить” включає в себе всього два приклади, які колоритно малюють подану ситуацію: говорить мов свиня хрюкає [ССНП, 133] – підкреслює негативне ставлення до мовця, про що свідчить лексема свиня, а тим більше паралель говорити-хрюкати, де сам звуконаслідувальний процес у порівнянні з розмовою людини несе образливий зміст. Відомо, що німі можуть відтворювати певні звуки, але на нормальну мову це не схоже, тобто є нерозбірливим і свідчить подібний зразок: говорить як Павло німий [ССНП, 108], який певною мірою вже в собі містить саме заперечення акту говоріння. Крім наведених вище прикладів, у даному ряді представлені ще поодинокі ФО типу: скрипить як немазаний (немащений) віз [ССНП, 24]; перевіювати полову [ФСУМ, 614]; мне язиком неначе баба лемішку в макітрі тре [ССНП, 169], які продовжують характеризувати різні негативні аспекти мовленнєвої поведінки людини.

Отже, наведені ФО ряду “говорити” свідчать про те, що народ у своїх поглядах на процес говоріння багатоаспектно і цілком зрозуміло піддавав критиці певні нюанси спілкування, що несло в собі виховну роль і застерезувало від неправильної поведінки.

- Працювати –
- 1) працювати як [чорний/ той] віл [у ярмі];
 - 2) працює (робить) як віл;
 - 3) працює (робить) як чорний віл;
 - 4) тягне як віл воза;
 - 5) захекався (задихався) як віл у борозні;
 - 6) впрягти як вола в ярмо;
 - 7) у ярмі ходити;
 - 8) тягти (тягнути) ярмо;

- 9) працює як кінь;
- 10) кладуть як на коня;
- 11) працює як коняка;
- 12) наробився як кобила;
- 13) гнути спину (горб, горба, хребет, хребта);
- 14) своїм (власним) горбом;
- 15) брати/ взяти [своїм] горбом;
- 16) натирати/ натерти мозолі (мозоля);
- 17) добувати (заробляти) кривавими мозолями;
- 18) везе як борозенний;
- 19) захекався як борозенний;
- 20) тягти (тягнути, терти) лямку;
- 21) ходити за плугом;
- 22) тягти (тягнути) воза;
- 23) бабратися в гною;
- 24) роботяща як бджілка;
- 25) мати хліб (шматок, кусок і т. ін. хліба).

Увесь поданий синонімічний ряд з ознакою “працювати” перш за все пов'язаний з лексикою сільського господарства. Це можна пояснити тим, що українська нація формувалась як селянська, у результаті чого маємо стільки образів, які походять з селянського побуту. У господарстві українця віл був головною тягловою силою, тому й став символом працьовитості, стверджуючи це, маємо домінуючою лексему віл, наприклад: працювати як [чорний/ той] віл [у ярмі] [ФСУМ, 129]; тягне як віл воза [ССНП, 25]. Паралельно з лексемою віл нам зустрічається лексема ярмо і це не випадково, бо в реальному

житті ці образи також знаходяться у безпосередньому зв'язку і зразки у ярмі ходити [ФСУМ, 930]; впрягти як вола в ярмо [ССНП, 25] є підтвердженням цього факту. Добрим другом людини здавна вважався кінь. Він був найпершим помічником у господарстві, про що свідчать подані зразки: працює як кінь [ССНП, 67]; наробився як кобила [ССНП, 70]; кладуть як на коня [ССНП, 67]. Тяжка праця на землі вимагала серйозних фізичних зусиль від людини, наприклад: гнути спину (горб, горба, хребет, хребта) [ФСУМ, 175]; брати/ взяти [своїм] горбом [ФСУМ, 533]; добувати (заробляти) кривавими мозолями [ФСУМ, 502]. ФО тягти лямку [ФСУМ, 907] утворилась шляхом фраземної транспозиції і це був тривалий процес. Так, поки словосполучення тягти лямку, що позначало певний процес, зв'язаний з рибальством, стало фраземою тягти лямку зі значенням “виконувати важку, виснажливу роботу”, мусив пройти певний час, поки ті, що лямою, лямкою тягли човен, рибальські мережі, не почали виконання будь-якої важкої, виснажливої роботи називати тягти лямку, а вже від них цей вислів у значенні “виконувати важку, виснажливу роботу” перейшов до їхнього оточення й поступово став набутком усіх тих, хто користується українською мовою” [Демський, 1994, 36]. Враховуючи те, що сільським господарством займалася основна маса населення, а бджільництвом – окремі особи, то й поодиноким зразком представлений образ бджоли, який символізує працьовитість: роботяща як бджілка [ССНП, 14]. Також поодиноким є зразок мати хліб (шматок, кусок і т. ін. хліба) [ФСУМ, 926] у значенні “заробляти на життя”, як вихідна основа всього людського існування. Таким чином, можемо сказати, що такий широкий ряд синонімів свідчить не тільки про

працьовитість народу, але й шанобливе ставлення до людей праці.

Торкаючись специфіки називання розумових здібностей та рис, слід звернути увагу на філософське тлумачення слова “розуміти”, яке означає співвідносити ментальні форми з особистим досвідом [Феномен нації: основи життєдіяльності, 1998, 128]. В українській фразеології помітне народне уявлення про розум як щось зовнішнє щодо людини, наприклад, доходити (дійти) своїм (власним) розумом [ФСУМ, 267] – осягати, усвідомлювати зміст, значення і т. ін. чого-небудь самостійно, без сторонньої допомоги; доходити (дійти) [до] розуму [ФСУМ,267] – а) ставати розсудливим, розумово зрілим; б) навчатися розбиратися в чому-небудь, розумітися на чомусь; доводити (довести) до розуму (до ума, до глузду) [ФСУМ, 256] – наставляти, навчати, повчати, кого-небудь; наставляти (наставити) на [добрий] розум [ФСУМ, 535] – навчати кого-небудь дотримуватись певних норм, традицій у поведінці, діях та вчинках; атрибута Бога : Бог розумом зобидив (обділив) кого [ФСУМ, 38] – хто-небудь розумово обмежений, не може правильно мислити, діяти, оцінювати щось; Бог розуму послав кому [ФСУМ, 38] – хто-небудь став розумний, почав правильно мислити, діяти, оцінювати щось.

- Розумний, кмітливий – 1) мати олію (лій, смалець) в голові;
- 2) голова не половою (не соломою, не клоччям і т. ін.) набита;
- 3) макітра розуму;
- 4) макітра зварила;
- 5) балака як ціпи в'яже.

Про розумові здібності у першу чергу свідчить голова, а найголовніше її вміст. Домінуючими у синонімічному ряді є лексеми голова та макітра в переносному значенні (тобто голова). Як відомо, макітрою називають великий горщик для розминання маку та тютюну, то через певну подібність за розмірами і виникло явище метонімії голова-макітра. До речі, слово макітра є зразком власне української лексики, про що також свідчить М. Фасмер в “Этимологическом словаре русского языка” [Фасмер, 1987, II, 561]. Залежно від того, чим характеризувався вміст голови, сприймалися і характеристики розуму людини, наприклад: мати олію (лій, смалець) в голові [ФСУМ, 914]; голова не половою (не соломою, не клоччям і т. ін.) набита [ФСУМ, 982]. Макітра, як і годиться посуду, теж щось могла містити і могла варити, щоб яскравіше представити чийсь здібності, типу: макітра розуму; макітра зварила [ФСУМ, 461]. Також маємо поодинокий зразок, який не схожий на попередні і характеризує кмітливість: балака як ціпи в'яже [ССНП, 160]. Можна сказати, що тут об'єдналися не лише кмітливість, але й працьовитість.

- Нерозумний – 1) немає дою (олії) в голові;
 2) голова набита (начинена) вітром (клоччям, пір'ям, половою);
 3) мати порожню макітру на плечах;
 4) губити/ розгубити обручі від макітри;
 5) курячий мозок;
 6) дурний як курка;
 7) голова як у бика;
 8) дурний як бик;
 9) дурний як баран;

- 10) дурна як вівця;
- 11) посміхається як Марина в маці;
- 12) [ще] мак росте (цвіте) в голові;
- 13) дурний як Стецько;
- 14) дурний як Омелько;
- 15) як Дунька з бомбоскладу;
- 16) дурний як масла грудка;
- 17) дурне сало без хліба;
- 18) дурний як сто свиней;
- 19) тупий як серп іржавий;
- 20) дурний (тупий) як обух;
- 21) дурний як ціп;
- 22) лантух з половою.

До поняття “розумний” антонімічним виступає поняття “дурний”. У поданому синонімічному ряді важко визначити домінанту, але можна назвати пріоритетні лексеми голова, макітра, курка, бик, баран. Що стосується явища антонімії, то ми це можемо простежити на конкретних зразках: мати олію (лій, смалець) в голові [ФСУМ, 474]; голова не половиною (не соломою, не клоччям і т. ін.) набита [ФСУМ, 182] – голова набита (начинена) вітром (клоччям, пір'ям, половиною) [ФСУМ, 182]; макітра розуму [ФСУМ, 461] – мати порожню макітру на плечах [ФСУМ, 474]. У народі для підкреслення чиєїсь глупоти популярним є образ курки: курячий мозок [ФСУМ, 501]; дурний як курка [ССНП, 79]. Також, залежно від ареалу розведення тієї чи іншої худоби, у вжитку були поширені такі ФО: дурний як баран [ССНП, 12]; дурна як вівця [ССНП, 23]; дурний як бик [ССНП, 14]; голова як у бика [ССНП, 38]. Серед представлених зразків наявні приклади з антропонімами, що можна пояснити їх

походженням з художньої літератури або окремими подіями регіонального масштабу, у результаті чого глупоту стали позначати імена типу: Стецько, Омелько, Дунька. Народні спостереження над особливостями маку, зокрема як його наркотичні елементи позбавляють людину розуму, фіксуються у ФО: посміхається як Марина в маці [ССНП, 88]. Відсутність гостроти розуму передається метонімічним перенесенням, залучаючи предмети народного побуту: тупий як серп іржавий [ССНП, 135]; дурний (тупий) як обух [ССНП, 103]. Якщо порівняти ці два синонімічні ряди, “розумний” – “дурний” у кількісному відношенні (5–22), то можемо припустити, що народом не ставилося за мету дуже пишатися розумовими здібностями, а їх відсутність серйозно засуджувалась.

Жити в достатках, у розкошах, дуже добре –

- 1) як сир у маслі;
- 2) плаває як пиріг у маслі;
- 3) живе як галушка в маслі;
- 4) купатися як сир у маслі;
- 5) живе (плаває) як вареник у маслі (у сметані);
- 6) живе (купається) як пампух у маслі;
- 7) валяється як почка (нирка) в салі;
- 8) живе як почка в салі;
- 9) обріс як почка (нирка) в салі;
- 10) молочні ріки і киселеві (масляні) береги;
- 11) медові [ї] та молочні[ї] ріки;

- 12) як (мов, ніби і т. ін.) у меду;
- 13) як мед пити;
- 14) багата як земля;
- 15) мати хліб (шматок, кусок і т. ін. хліба);
- 16) грошей і кури не клюють.

У процесі характеристики народного добробуту домінуючими можемо назвати фразеологізми з лексемою масло. Це пов'язано з тим, що масло було нечастим продуктом на столі українців і вважалось вишуканою і дорогою їжею. Вживали його потроху, а коли вже уявляли розкоші, то вдавалися до гіперболізації, типу живе (купається) як пампук у маслі [ССНП, 109]. Соціальний підтекст певних лексем виявляє себе у складі фразеологізмів. Зокрема лексема сало, яка входить до ряду ФО розуміється як щось принадне, смачне, бажане, як своєрідний показник добробуту. Достаток сала вважався у народі за справжній добробут, тому в уяві з'являлися подібні асоціації: живе як почка в салі [ССНП, 121]. Певною мірою сало можна назвати етноунікальним компонентом і національним символом. Народні мрії про прекрасне життя знаходимо і у таких фраземах, як: медові [ї] та молочні[ї] ріки, молочні ріки і киселеві (масляні) береги [ФСУМ, 739], які корінням своїм походять з казок. Окрім того, що мед – це ласощі, у розумінні українців з пасіками асоціювалось також сите й заможне життя: як (мов, ніби і т. ін.) у меду [ФСУМ, 482]. Важливими є й поодинокі ФО з лексемами земля, хліб, які також вживалися для характеристики соціального статусу. Для українців земля завжди була засобом існування, годувальницею. З давніх часів вважали, що земля жива, бо “тільки живе може живому житте

дати” [Словник символів, 1997, 54]. А земля давала життя і жити, і пшениці, і усякій пашниці. У результаті чого й з'являвся хліб – символ добробуту і святиня для кожної людини. Традиції, пов'язані з хлібом, який уособлює повагу до праці, без якої не буде достатку, кращі моральні засади взагалі продовжують жити й сьогодні.

- Бідувати - 1) їсти сухий хліб;
 2) перебиватись з хліба (з юшки) на воду (на квас);
 3) не мед;
 4) ні мед, ні кутя;
 5) не з маком;
 6) бідний як мак начетверо;
 7) почорнів як свята земля;
 8) став як земля чорний;
 9) голий як бич;
 10) голий як бик;
 11) свищі в борщі;
 12) скуштувати каші;
 13) дісталось перцю з квасом;
 14) впав як галушка в окріп;
 15) тягти (тягнути) ярмо;
 16) як вилами світ пхати;
 17) обсмушив як вівцю.

Антонімічним поняттям до поняття “жити в достатках” є “бідувати”, і цей синонімічний ряд ми спробуємо простежити. Домінуючі зразки у даному ряді важко визначити, але можна назвати кілька пріоритетних лексем хліб, земля, мед, мак. Ясна

річ, що хліб є найпершою їжею, і коли спостерігається його відсутність, то це й є бідування, наприклад: перебиватися з хліба (з юшки) на воду (на квас); їсти сухий хліб [ФСУМ, 926]. Те, що бідування людину не покращує зовні, підкреслюють такі порівняння: почорнів як свята земля; став як земля чорний [ССНП, 59]. Якщо попередній синонімічний ряд характеризував добробут і мав зразок як мед пити [ФСУМ, 628], то ряд з протилежним значенням має і фрази відповідні, типу не мед; ні мед ні кутя [ФСУМ, 481]. Мак теж належав до ряду ласощів, тому й, можливо, за аналогією до ФО не мед [ФСУМ, 481] маємо зразок не з маком [ФСУМ, 461]. Харчування можна назвати одним з показників добробуту, тому й окремі ФО яскраво характеризують реальний стан речей: свищі в борщі [ФСУМ, 781]; дісталоя перцю з квасом [ФСУМ, 248]. Вужчим є ряд зразків, які дають візуальну характеристику господарю: голий як бич [ССНП, 15]; голий як бик [ССНП, 15]; обсмушив як вівцю [ССНП, 23]; бідний як мак начетверо [ФСУМ, 460]. У своїх незгодах народ не звик звинувачувати і скаржитись на важку працю, тому й маємо поодинокі зразки типу: тягти (тягнути) ярмо [ФСУМ, 907]; як вилами світ пхати [ССНП, 23]. Якщо брати ряди “бідувати” і “жити в достатках”, то в кількісному порядку вони однакові і ми можемо висунути таке припущення, що у народній свідомості, яка відбита у ФО, однаковою мірою закріпився і позитивний і негативний досвід.

Зазнати невдачі –

- 1) захопив як шилом борщу налив;
- 2) взяв як на шило борщу;
- 3) захопити (захопити) шилом патоки (меду);
- 4) попівся як дід пампушкою;

- 5) попікся як дід галушками;
- 6) поживився як Сірко паски (паскою);
- 7) облизати макогона;
- 8) удалося як Солосі.

а) замість сподіваного – 1) заробив як Хома на качалках;
зиску зазнати невдачі

- 2) виграв як Хома на булках;
- 3) виграв (заробив) як Хома на вовні;
- 4) заробив як Пуня в Таврії;
- 5) заробив як Пуцько на рибі;
- 6) виграв як Шльома на оренді.

Цілком зрозуміло, що людина завжди прагнула успішного розв'язання справи, і коли вона зазнавала невдачі, то це викликало у неї відповідні емоції і характеристику подібної ситуації. Домінуючою є лексема шило, що позначає інструмент, яким не можна вхопити рідину, і виступає колоритним описом невдачі. Рідину ж представляє така етноунікальна лексема, як борщ. Це можна пояснити тим, що борщ, як і сало, виступає національним символом їжі і є дуже смачним і принадним, а вхопити його на шило просто неможливо, що й означає невдачу. За аналогічним принципом побудовано й ФО вхопити (захопити) шилом патоки (меду) [ФСУМ, 165]. Ще кілька зразків фіксують лексеми-назви національних страв пампушки, галушки, які викликали бажання поласувати ними. “Формальним показником появи нового значення фраземи є розширення її сполучуваності. Так, фразема облизня з'їсти (піймати, ухопити) [ФСУМ, 849] в момент виникнення стосувалася лише собак. Вживалася вона на позначення ситуації “ззнати невдачі в своїх намірах” (тобто,

собака, замість поїсти, на що він розраховував, лише облизався” [Демський, 1994, 49]. На нашу думку, у певному зв'язку із даною фразею знаходяться ФО: поживився як Сірко паски (паскою) [ФСУМ, 810] та облизати макогона [ФСУМ, 570]. Зразок удалося як Солосі [ССНП, 144] створений за допомогою рими, але, крім цього, абсурдність ситуації полягає в тому, що Солоха символізувала невдачу. Народні спроби пошуку кращого життя, комерційні винаходи і протилежний очікуваному результат, можливо, як застереження інших від подібних помилок і знайшов своє вираження у зразках типу: заробив як Хома на качалках [ССНП, 157]; заробив як Пуня в Таврії [ССНП, 123]; виграв як Шльома на оренді [ССНП, 167]. У наведених зразках наявне варіювання власних назв у ФО, але пояснити історичні витоки цього не можна. Таким чином, перед нами розкрився ще один аспект світоглядних настанов українців.

Зовсім не розуміється – 1) знається як свиня на перці;

2) розбирається як свиня в гнилому гарбузі;

3) розбирається як свиня на зорях;

4) розбирається (розуміється) як (мов, ніби і т. ін.) баран в аптеці;

5) розбирається як баран на зорях;

6) розбирається як бик в посудній лавці;

7) розбирається як муха в пиві.

За всіх часів народом цінувалась компетентність при розв'язанні тієї чи іншої проблеми, але, коли людина без належного рівня знань намагалася себе представити обізнаною з

певного питання, то це лише викликало сміх та засудження. Отже, у поданому синонімічному ряді домінуючою є лексема свиня, можливо, через те, що у народі до характеристик її неохайності ще додавали: “Свиня не з’їсть, поки не поваляє”, тим більше, що їй немає ніякої різниці у чому розбиратися чи то у гнилому гарбузі, чи то у перці. Наприклад: розбирається як свиня в гнилому гарбузі [ССНП, 133]. А для таких тварин як баран і свиня, які відрізняються ще й глупотою, процес пізнання зірок просто нереальний, що й викликає у слухачів сміх: розбирається як баран на зорях [ССНП, 12]; розбирається як свиня на зорях [ССНП, 133]. Подібний нонсенс фіксується й ФО: розбирається (розуміється) як (мов, ніби і т. ін.) баран в аптеці [ФСУМ, 17]. За аналогічним принципом побудовані й поодинокі зразки з лексемами муха і бик: розбирається як муха у пиві [ССНП, 98]; розбирається як бик в посудній лавці [ССНП, 14]. Таким чином, розглянувши поданий синонімічний ряд, можна сказати, що засудження некомпетентності не носило згрубілий характер, а було пронизано народним дотепом і гумором. Процес розуміння і оцінювання фразеологізмів як мовних знаків національної культури – це шлях до пізнання менталітету народу. Національно специфічними є ті ФО, які віддзеркалюють у своїй внутрішній формі характерні особливості культури і побуту, тваринного і рослинного світу, народні звичаї, символіку. Для фразеології кожної мови є характерними окремі образні компоненти та їх сполучення, навколо яких можуть утворюватись фразеотематичні групи. Більша частина лексем-компонентів ФО передають національні особливості завдяки усталеним народним асоціаціям. Бо ФО з’являються у мові як

знаки вторинної номінації дій, станів, які вже мають свої первинні назви.

- Зовсім не личить – 1) виглядає як свиня в хомуті;
 (недоладно) 2) пристало як свині наритники;
 3) личить як свині сідло;
 4) гарно як свині в намисті;
 5) гарно як свині під лопухом;
 6) красива як свиня в коралах;
 7) личить (іде) як корові сідло.

Даний синонімічний ряд представлений компаративними фразеологізмами з лексичною домінантою свиня, за винятком одного зразка з лексемою корова: личить (іде) як корові сідло [ССНП, 75]. Ці фразеологізми характеризуються особливо виразним комізмом, бо в основі внутрішньої форми лежить абсурдний образ. Варто собі уявити ситуацію “свиня в намисті”, як відразу це викликає посмішку. На такий ефект можуть претендувати лише незвичайні вирази, а тим більше, вирази, характерні для певної мови, тобто, які не набули розповсюдження в інших мовах, наприклад: пристало як свині наритники [ФСУМ, 781]; красива як свиня в коралах [ССНП, 132]; гарно як свині під лопухом [ССНП, 132]. Зрозуміло, що у межах кожної з національних культур різні соціальні шари будуть наділені різним почуттям гумору і різними засобами його вираження. На відміну від рослинного світу, тварини можуть бути смішними і це пояснюється тим, що тварини можуть бути схожими на людей. Як відзначав В. Я. Пропп: “Легко помітити, що наближення людини до тварини або зіставлення з нею викликає сміх далеко не завжди, а тільки за певних умов. Є тварини, зовнішність яких, зовнішній вигляд

нагадують нам про деякі негативні якості людей. Тому зображення людини у вигляді свині... вказує на відповідні негативні якості людини... Назвати людину будь-якою твариною – найбільш розповсюджена форма комічних лайок...” [Пропп, 1976, 48]. Отже, певні ціннісні настанови суспільства фіксуються подібними ФО, і гумор тут не поверховий, а спрямований у глибину проблеми, яка хвилює людей.

- Сердита, знервована людина – 1) надувся як квочка в дощ;
- 2) розходилася як квочка перед бурею;
- 3) розходилася як квочка на яйцях;
- 4) вожжина (віжка) під хвіст попала (потрапила);
- 5) розходився як на аркані жеребець;
- 6) як возом зачепили;
- 7) надувся як гречаний пиріг;
- 8) підстрибує як сало на сковороді.

Даний ряд ФО з'явився з уст народу для характеристики певних вад поведінки людини, зокрема сердитої та знервованої. Усі зразки побудовані на епізодах, властивих народному господарству. Як результат спостережень над поведінкою окремих свійських тварин та птахів і з'явилися певні цікаві порівняння, де домінантою виступає лексема квочка: надувся як квочка в дощ; розходилася як квочка на яйцях [ССНП, 65]. Це пояснюється тим, що у процесі господарювання народом велика увага приділялася курці-квочці, яка асоціювалася із

прекрасними материнськими якостями, її турботою і хвилюванням за курчаток. Отже, і її знервованість можна пояснити її переживанням за безпеку яєць, з яких з'являться курчата. Також яскраво постає паралель між поведінкою знервованої людини і тварини, наприклад: вожжина (віжка) під хвіст попала (потрапила) [ФСУМ, 143]; розходився як на аркані жеребець [ССНП, 10]. Ясна річ, що людина, яку возом зачепили [ССНП, 24], не буде мати позитивних емоцій. Можна сказати, що подані зразки несуть в собі засудження подібної поведінки людини, про що навіть спостережливі господині-кухарки висловлювалися: надувся як гречаний пиріг [ССНП, 115]; підстрибує як сало на сковороді [ССНП, 130]. Отже, розглянувши ще один синонімічний ряд, нам став зрозумілим один із аспектів світоглядних настанов українського народу.

Великий, товстий – 1) як копиця сіна;

2) товстий як копиця;

3) здорова як горохова копиця;

4) круглий як ковбичка;

5) круглий як галушка;

6) здорова як корова;

7) запливти/ запливати жиром (салом);

8) ситий як чабанський віл.

Характеристика народом певних людських фізичних вад несла в собі негативне забарвлення. Так у синонімічному ряді на позначення “великий, товстий” домінуючою є лексема копиця, де порівняння базується за ознакою розміру: здорова як горохова копиця; товстий як копиця [ССНП, 74]. Більшість інших зразків також в своїй основі мають характеристики за

розміром та формою: круглий як галушка [ССНП, 35]; здорова як корова [ССНП, 75]. Колоритне, навіть згрубіле ставлення до гладкої людини представлено у такому поодинокому зразкові як: запливти/ запливати жиром (салом) [ФСУМ, 315]. А порівняння типу: ситий як чабанський від [ССНП, 25] могло з'явитись лише з уст людини, яка займається скотарством. Таким чином, даний синонімічний ряд представлений трьома аспектами: рослинний, тваринний світ, продукти харчування, що підкреслює ще раз вплив об'єктів навколишньої дійсності на формування народного світогляду.

Упертість – 1) упертий як баран;

2) уперся як баран в сіно;

3) лізти (йти) як від на рогатину;

4) вперся як від рогами;

5) хоч на налигачі тягни;

6) не затягнеш волоком (налигачем і т. ін.);

7) скакати цапа;

8) упертий як свиня.

Різноманітні людські вади активно засуджуються фразеологією. Однією з таких негативних рис є упертість, яка представлена образами барана і вола у домінуючому плані. Баран, ясна річ, символізує впертість, але у нашому синонімічному ряді поряд з цим образом з'явився і образ вола: вперся як від рогами [ССНП, 24]; лізти (йти) як від на рогатину [ФСУМ, 129]. Наявність подібних двох домінант можна пояснити тим, що не на всій території України було розповсюджене вівчарство, і там, де воно було поширене, з'явилася домінуюча лексема баран, на всій іншій території – від. Поодинокими зразками представлені ФО з лексемами цап,

свиня. Якщо брати до уваги, що серед ряду негативних рис, якими наділено свиню є й упертість, а також маємо паралельні ФО упертий як баран [ССНП, 12] та упертий як свиня [ССНП, 133], хоча їх не можна назвати рівнозначними. Є кілька синонімічних рядів, де домінуючою стала лексема свиня з її колоритними характеристиками. У даному ж разі народна уява віддає перевагу образу барана як уособленню впертості і фіксуючи ще один зразок: уперся як баран в сіно [ССНП, 12]. Необхідно відзначити, що сам момент засудження базується на зіставленні поведінки людини і поведінки тварини, яку хоч на налигачі тягни [ФСУМ, 905], що й несло в собі цей зміст приниження. Таким чином, народною мораллю відбувалося засудження подібної поведінки.

- Пихатість, бундючність – 1) дметься (дується) як легке в борщі;
- 2) надувся як тісто на опарі;
- 3) величається як свиня в барлозі;
- 4) виламується як житній (здобний, ячний) пряник у помийниці;
- 5) на коні (на козі і т. ін.) не під'їдеш;
- 6) як на вилах ходє;
- 7) як пишної Явдохи ковток.

У процесі опису негативних людських рис синонімічним рядом представлена характеристика такої, як “пихатість”. Домінуючу лексему визначити неможливо, але досить вагому характеристику дають компоненти-дієслова надувся, дметься (дується), за якими вже підсвідомо постає змальований образ,

хоча й виступають дані дієслова у простій побутовій ситуації: надувся як тісто на опарі [ССНП, 151]; дметься (дується) як легке в борщі [ССНП, 81]. Комічний ефект створюється ФО: величається як свиня в барлозі [ФСУМ, 781], де відбувається порівняння поведінки людини і тварини і таким чином висміювання абсурдності ситуації. Певною мірою близьким до поданого фразеологізму є зразок: виламується як житній (здобний, ячний) пряник у помийниці [ССНП, 123], що підкреслює те, як пиху можна збити. Неможливість знайти підхід до пихатої людини виражена ФО: на коні (на козі і т. ін.) не під'їдеш [ФСУМ, 633]. Отже, у даному ряді прикладів нам представлено розмаїття народних поглядів на подібну проблему і її активне засудження.

- Врода – 1) червона як калина;
 2) гарна як калина;
 3) як маків цвіт;
 4) гарна як мак городній;
 5) гарний як сіно в годину;
 6) як (мов, ніби і т. ін.) скупаний у молоці.

Народне бачення вроди представлене різнопланово у даному синонімічному ряді, де стрижневими словами для цієї характеристики є лексеми калина, мак, сіно, молоко. Пріоритетними виступають слова калина і мак, які є не випадковими для творчості українців та їхнього національного світосприйняття. Через фольклор подібні лексеми потрапили до фразеології і мають певний символічний зміст. Для українців калина є символом батьківщини, козацтва, єдності нації, потягу до своїх традицій, звичаїв, але, крім цього, й дівочої чистоти й краси. Це було зумовлено багатьма

чинниками: кольором цвіту, плодів, формою, світоглядом, традиціями наших предків. Цікавим є те, що свою назву калина отримала від спорідненості із словом кал (калюжа, багно), через її влаголюбність [Фасмер, 1987, II, 168]. В усній народній творчості мак символізував красиву дівчину. Необхідно згадати, що калина і мак близькі між собою за кольоровою ознакою. Можливо, у зв'язку із цим вони стоять поряд у процесі характеристики вроди. Тільки з уст землероба могло з'явитися подібне порівняння: гарний як сіно в годину [ССНП, 136], бо процес утворення подібних зразків базувався на тих речах і подіях, які були близькі людині, яка працює на землі. А такий поодинокий зразок як (мов, ніби і т. ін.) скупаний у молоці [ФСУМ, 822], теж означає красу, якої набуває людина після живильної сили молока. І хоча у синонімічному ряді представлені такі різнопланові характеристики, але їх об'єднує таке поняття як врода, і те, що кожен це може розуміти по-різному, але найпоширеніші характеристики національного бачення цього поняття зафіксовані тут воедино.

- Дужий, міцний – 1) волові шию (роги) скрутить;
 2) волу (волові) роги скрутити може;
 3) здоровий як бугай;
 4) дужий як бугай;
 5) здоровий як бик;
 6) дужий як тур.

У народному розумінні сила безпосередньо пов'язувалася із великою рогатою худобою. Людина завжди мріяла випробувати свої сили, позмагатися з кимось дужчим від себе, спробувати приборкати міцнішого, наприклад, корида в Іспанії – популярна розвага для мільйонів людей, а процес випробування спритності

та сили одиниць. Для українців силу та міць являють такі тварини як бик, бугай, віл, тур, серед яких пріоритетними є віл та бугай. Наприклад, сила людини вимірюється у порівнянні із силою вола: волові шию (роги) скрутить [ФСУМ, 822]; волу (волові) роги скрутити може [ФСУМ, 501]. Певною мірою тут наявна гіперболізація, але таким чином можна підкреслити силу. Поширеним є порівняння типу: дужий як тур [ССНП, 153]; здоровий як бик [ССНП, 14]; дужий як бугай [ССНП, 19], що неодноразово стверджують той символізм, яким народ наділяв цих тварин, зокрема уособлення ними фізичної сили та здоров'я.

Нещиро відмовляється – 1) виламується як ячний бублик;

2) ламається як житній бублик;

3) ламається як здобний бублик;

4) ламається як ячний корж;

5) не хоче як кінь вівса.

У процесі людського спілкування завжди шанувалися щирі відносини, а протилежна поведінка, як правило, підлягала критичній оцінці. Тому, коли коментували нещире відмовляння, то у вжитку популярними були лексеми-дієслова виламується, ламається та сполучувана з ними лексема бублик, яку можна назвати власне українською [Фасмер, 1987, I, 226]. Ряд означень ячний, житній, здобний, крім специфічних особливостей хлібобулочних виробів, надають розмаїття ряду фразем. Абсурдність ситуації, створеної каламбуром не хоче як кінь вівса [ССНП, 67] на аналогічній основі, з усім народним дотепом підкреслює той момент, коли людина нещиро відмовляється. Каламбур, побудований на несумісності двох членів структурно вираженого порівняння, передає приховану антонімію. Тільки знання реального співвідношення основи і

об'єкта порівняння розкриває його справжній смисл. Отже, каламбур, створюючи жартівливий ефект, викликає певні емоції суб'єктів.

Розглянувши виділені нами ряди фразеологічних синонімів, ми можемо відзначити, що через компонентний склад і образність ФО у мові відображаються різноманітні особливості побутування народу, моральні настанови, вірування. “Мовна картина світу, наскільки вона відображена у фразеології, як мозаїка дає змогу розгледіти не тільки образи та їх композиції, а й те, з чого вони складаються – дрібні кусочки “мовної смальти” – компоненти ФО” [Ажнюк, 1990, 84]. Народна мудрість безпосередньо пов'язана з національною психологією та багатьма аспектами життя носіїв мови.

* * *

Аналізовані синонімічні ряди мають як компоненти лексеми-означення рослинного, тваринного світу або побутового середовища. Так, для характеристики вроди вжиті символічні назви одиниць рослинного світу: калина, мак, сіно, що підкреслюють зв'язок людини з рослинним світом і характеризують ту красу, яка не залежить від людських зусиль. Звернувшись до робіт М.І.Костомарова, можна відзначити, що автор доходить висновку, що велике місце у світогляді українців посідає природа. У її поетизації сконцентровані розвинуте чуття прекрасного, любові, духовності, поривання до ідеального, неземного. “Народні символи, розташовані у системі, являють символіку народу, яка постає для нас важливим джерелом для розуміння його духовного життя”

[Костомаров, 1994, 60]. Якщо звернутись до ряду “дужий, міцний”, то тут представлені лексеми-зооніми віл, бугай, бик, тур, що не випадково, бо ніхто інший, крім них, для українця не міг символізувати силу. Отже, ці приклади ще раз підкреслюють специфічні особливості національного світогляду і виступають засобом образно-емоційної культурної пам'яті народу. Наявність різної кількості фразеологічних одиниць у синонімічному ряді свідчить про актуальність окремих понять для народного світогляду. Так у синонімічному ряді із домінантою “говорити” налічується 36 одиниць, “працювати” – 25, “нерозумний” – 22, “бідувати” – 17, “жити добре” – 16, “зазнати невдачі” – 14, “сердитий” – 8, “великий, товстий” – 8, “упертий” – 8, “зовсім не розуміється” – 7, “зовсім не личить” – 7, “пихатість” – 7, “врода” – 6, “дужий” – 6, “нещиро відмовляється” – 5, “розумний” – 5.

4. СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З ГУМОРИСТИЧНИМИ КОНОТАЦІЯМИ

Особливості та національна специфіка менталітету кожного народу яскраво виражаються у мовній експресії, яка може передаватись за допомогою категорії комічного. Звернувшись до “Літературознавчого словника – довідника” маємо таке визначення цього поняття. “Комічне (грецьк. *komikos* – смішний) – категорія естетики, що характеризує той аспект естетичного освоєння світу, який супроводжується сміхом без співчуття, страху і пригнічення. У комічній ситуації людина інтуїтивно осягає невідповідність між неповноцінним, недосконалим змістом явища і його формою, яка претендує на повноцінність і значущість, між високою метою і негідними засобами її досягнення... Будь-яка недоцільність, недоречність, абсурдність, відхилення від норм породжує нову грань комізму” [Літературознавчий словник-довідник, 1997, 368].

Одним з етапів нашого дослідження є питання про феномен комічного у фразеології. Як зауважував В.Я.Пропп: “Там, де один сміється, інший сміятися не буде. Причина цього може полягати в умовах історичного, соціального, національного та особистого порядку. Кожна епоха і кожен народ має особливе, специфічне для них почуття гумору та комічного, які іноді незрозумілі та недоступні для інших епох” [Пропп, 1976, 18].

Проблему національної специфіки гумору досліджували ряд науковців: Ю.Борев, В.Пропп, А.Гацерелія, Л.Даниленко, зокрема підкреслювались особливості вживання фразем у художніх творах. Зрозуміло, що ідіоми надають національного колориту стилістиці твору. Про це Ю.Борев писав: “Кожна мова має свою специфічну систему ідіоматичних зворотів, синонімів

та омонімів. Вони лягають в основу комедійних мовних засобів і впливають на національно-стильову своєрідність “гумористичного твору” [Борев, 1970, 64]. Хоч нами будуть розглядатися деякі зразки, які знаходяться поза межами художнього твору, їхня національна специфіка, то варто підкреслити, що “національні ознаки гумору легко відчутні, але з більшим трудом піддаються теоретичній характеристиці” [Борев, 1970, 62]. На специфіку гумору, ясна річ, впливає національний склад характеру, культурні традиції, естетичні ідеали, які відбивають життєвий та художній досвід народу. Виходячи з того, що ми розглядаємо мовні засоби створення комічного, необхідно відзначити, що гумор, життєрадісність, веселість – це складники такої риси українського менталітету, як оптимізм.

Джерела національної своєрідності гумору відбилися у мові, зокрема у фразеології.

Комічне ми тут можемо простежити у двох аспектах: вербалізація смішної ситуації фразеологічними засобами і створення комічного ефекту за допомогою каламбурів. Щодо суті комічного у фразеологізмах, Б.Г.Пришва зауважував, що “гумористичного забарвлення фразеологізми набувають внаслідок контрастності прямого значення і алегоричного або ж завдяки тому, що пряме значення само містить комізм – комічним може бути як окреме слово, так і вся ситуація” [Пришва, 1977, 105].

На певному етапі історичного розвитку етносу з’являються особливі засоби вираження комічного, тому у кожного народу специфіка гумору своя, відмінна від інших.

На нашу думку, найбільш чітко окреслені і виразно демонструють комізм компаративні фразеологізми. Ці фразеологізми ми можемо поділити на кілька груп. Перша група – це сполучення, які уживаються для вираження повного заперечення змісту слова. Наприклад, українські прислів'я: Багацько як у голомозого чуприни; Добре як голому в терну; Хочеться як голому на вулицю [ФСУМ, 187]; Треба як лисому гребінь [ФСУМ, 196]; Пристав як горбатий до стіни [ФСУМ, 188]. Фразеологізми, які входять до складу даних зразків, заперечують попереднє слово, тобто у певній мірі виникає атнонімія. Але сам комізм полягає в реальному уявленні подібної ситуації.

ФО іронічного характеру залучалися багатьма авторами художніх творів. Наприклад: “Жартуй собі, молодий чоловіче, з дівчатами ..., коли вже маєш таку охоту до жартів, а нам вони – як собаці другий хвіст, - вже трохи м'якше зауважив Перегуда” [Ищук, ФСУМ, 840], або “Кого ми шукаємо? Вчорашнього дня? Красенько дякую! Мені особисто він потрібен, як торішні бублики” [Рябокляч, ФСУМ, 59]. В одному синонімічному ряді з подібними фраземами знаходяться і такі: як зайцеві бубон [ФСУМ, 59]; як чорту лапоть [ФСУМ, 247]; як п'яте колесо до воза [ФСУМ, 386]; як собаці п'ята нога [ФСУМ, 554]; як діра в мості [ФСУМ, 247]; як торішній сніг [ФСУМ, 837].

І. С. Нечуй-Левицький – письменник-гуморист висловив думку про те, що однією з національних рис українського народу є схильність до жартів та гумору, і сам дуже часто залучав до своїх творів фразеологізми, які, зокрема, вживалися для заперечення змісту слів, чим і створювався певний комічний ефект. Наприклад: “Дід знав, що смерть його за плечима, і

думав своєю смертю спасти від смерті міщан. Вишневецького він ненавидів, а польську панщину любив, ... як кіт табаку” [Нечуй-Левицький, ФСУМ, 378], або у подібній ситуації можуть вживатися й синоніми: як собака палицю (редьку, цибулю) [ФСУМ, 839]. Сам алогізм ситуації базується на несумісних речах або діях, що і створює іронічний ефект, підкреслюючи дане заперечення.

Науковець О. О. Чехівський, досліджуючи власне мовні засоби гумору, відзначав, що серед мовних прийомів комізму, за допомогою яких досягається комічний ефект є порівняння, гумористичні епітети, гумористично забарвлені синоніми, жартівливі прислів'я та приказки, алогізми та ін. [Чехівський, 1988, 66].

Другу підгрупу становлять порівняння людини з тваринами. Як підкреслював В.Я.Пропп, “...для гумористичних та сатиричних зіставлень придатні тільки такі тварини, яким приписуються деякі негативні якості, які нагадують такі ж якості людей” [Пропп, 1976, 48]. Серед подібних якостей, які засуджувались, і відсутність розумових здібностей, і некомпетентність у певних питаннях, а також недоладний або неохайний зовнішній вигляд людини. Ці та інші вади викривалися народом шляхом проведення паралелі з поведінкою окремих тварин, які більшою мірою знаходилися у межах зору людини.

Так поширеними були порівняння, до складу яких входили лексеми свиня, баран, вівця, корова. Іронічні фразеологізми з лексемою свиня також можна розподілити на кілька підгруп. Однією з них є група ФО, які вживаються для вираження повного заперечення змісту слова або речення. Наприклад:

пристало як свині наритники; чепурний як свиня в дощ [ССНП, 133]; розуміється (знається) як свиня на перці ; розбирається як свиня на зорях [ССНП, 133]; схожий як свиня на коня [ФСУМ, 78]. Друга підгрупа зразків з лексемою свиня іронічно характеризує неохайний зовнішній вигляд, невдало підібраний одяг. Це несе в собі певну народну мораль, застереження від неправильної поведінки. Тому маємо для підтвердження приклади ФО, які також активно залучалися митцями слова до своїх творів: “Весь секрет метаморфози в тому, що він [Лубенець] перший пошив собі форму... і, одягшись у неї, прибіг похвалитися. Виглядає, як свиня в хомуті” [Коцюбинський, ФСУМ, 1999, 781]. Їй це сукня пристала, як свині наритники [ФСУМ, 1999, 781]; гарно як свині в намисті; красива як свиня в коралах [ССНП, 132]. Отже, абсурдний образ, який лежить в основі внутрішньої форми ФО і створює комізм ситуації.

Гумористичне викриття деяких негативних якостей людини знаходимо у третій підгрупі фразем з лексемою свиня, типу величається як свиня в барлозі; величається як свиня в дощ [ССНП, 132] – дуже, у великій мірі. Саме уявлення брудної свині аж ніяк не може поєднуватись із словом велич для характеристики її стану, що й викликає посмішку.

Ряд поодиноких компаративних фразем, до складу яких входять лексеми-зооніми, у гумористичному плані з повчальною мораллю характеризують особливості процесу мовлення. Подібні зразки будуються на принципах проведення паралелей між особливостями поведінки людини і тварини, а також залучаючи звуконаслідувальний аспект. Наприклад: говорить, мов свиня хрюкає [ССНП, 132]; бекнув як вівця з мосту [ССНП,

23]; вертіти язиком (як корова хвостом) [ФСУМ, 74]; "У житті треба щось робити, а не вертіти язиком, як корова хвостом, тільки час витрачати" [ФСУМ, 1999, 74].

Якщо образ свині символізує бруд, то образ барана символізує глупоту, але у певних випадках ці образи можуть виступати взаємозамінними, або бути варіативними, наприклад: розбирається як свиня на зорях [ССНП, 133] – розбирається як баран на зорях [ССНП, 12]. Але маємо й оригінальний зразок з подібним значенням "зовсім не розуміється (розбирається)": розбирається (розуміється) як (мов, ніби і т.ін.) баран в аптеці [ФСУМ, 17]. Ця фразема, яка являє собою українське прислів'я, залучалась активно авторами художньої літератури з метою стилізації мови персонажів, наприклад: "Я в ділі розбираюся приблизно так, як баран в аптеці" [Міщенко, УФСУМ, 9]. Що стосується комізму глупоти, то він загальнозрозумілий у багатьох народів і, як це коментує Ю.Борев, "Глупота, жадність, скнарність, лінощі і т. ін. предмет насміхання для усіх народів, але способи і форми висміювання їх завжди пов'язані з особливостями національного характеру народу" [Борев, 1957, 38].

За тим же принципом, що й ФО як свиня в хомуті [ФСУМ, 781], побудований іронічний зразок личить (іде, пристало і т. ін.) як (мов, ніби і т. ін.) корові сідло [ФСУМ, 808], який також вживається:

- 1) для вираження повного заперечення слів личить, іде, пристало;
- 2) зовсім не підходить що-небудь.

Наприклад: 1) "[Гервасій] Я переконався, що нам дворянство личить, як корові сідло" [Карпенко-Карий, ФСУМ,

808]; 2) “Для літньої жінки ці маки, пробачте, як корові сідло” [Муратов, ФСУМ, 808]. Таким чином, безпосередньо через ФО з гумористичними порівняннями, постає народна мораль, яка застерігає від невдалих вчинків та керує естетичними настановами суспільства.

У процесі дослідження стає зрозумілим, що в частині зворотів розшифровка комізму ситуації знаходиться на поверхні, а деякі зразки вимагають більш повного аналізу етнокультурної реалії. Наприклад, ФО як (мов, ніби і т. ін.) муха (мухи) в спасівку; як (мов, ніби і т. ін.) спасівська (спасівчана) муха [ФСУМ, 514] – хтось злий, сердитий, уїдливи́й і т. ін. “То ти, бачу, не біла голубка? Ти... уперта, як усей ваш козацький рід, ще й куслива, як мухи в спасівку. А я вважав на тебе, як на голубку” [Нечуй-Левицький, ФСУМ, 514]. Для того, щоб гумор став зрозумілим широкому колу людей, зокрема особам з іншомовного ареалу, то необхідно розтлумачити, що “спасівка” – це піст, який триває перед святом Спаса, що припадає на серпень. Або ж зразок: захотілося (кортить, заманулося) неначе мерзлого в петрівку [ФСУМ, 483] – чого-небудь неможливого, нездійсненого, нереального. Тут нереальність подібної ситуації зрозуміє той, хто знає, що петрівка припадає на середину літа. Національно-культурний колорит притаманний і порівнянню типу: схожий як макогін на ночви [ФСУМ, 461] – зовсім не схожий. Гумор, закладений у даному фразеологізмі стає зрозумілим лише при тлумаченні лексем-етнографізмів макогін та ночви та опису їхнього зовнішнього вигляду. На наш погляд, для подібного тлумачення можна залучити й синонімічні ФО, які також несуть

гумористичне навантаження, наприклад: схожий як свиня на коня [ФСУМ, 781]; схожий як батіг на мотовило [ФСУМ, 18].

Важливу думку щодо цього питання висловив Ю.П.Солодуб: “Фразеологічний образ найчастіше зберігає національну специфіку фразеологізму, оскільки він дуже часто спирається на реалії, відомі тільки одному народові, представникам однієї нації” [Солодуб, 1990, 58].

Продовжуючи аналіз компаративних фразеологізмів, варто відзначити, що деякі митці слова насичували мову своїх творів великою кількістю порівнянь, зокрема подібне явище є однією з найхарактерніших особливостей стилю “Енеїди” І.П.Котляревського. Як відзначав дослідник його творчості П.П.Хропко, “Гумористичність при цьому насамперед породжується тим, що поет з метою пародійного зниження вдається до зіставлення дій, рухів, вчинків, переживань, людей з особливостями тварин чи інших “низьких” об’єктів. Такі порівняння загострюють критичні характеристики, надають особливої виразності окремим епізодам твору. Наприклад: “Еней піджав хвіст, мов собака...; пили як брагу поросята...”. [Хропко, 1958, 60]. Окрім І.П.Котляревського, активно вживали у своїй творчості фразеологізми Г.Ф.Квітка-Основ’яненко, М.Л.Кропивницький, І.С.Нечуй-Левицький, Остап Вишня та багато інших. Завдяки колоритним порівнянням та загальноновживаним мовним словосполученням створюється народний колорит розповіді. Стосовно об’єктів для порівнянь і шляхів творення комізму Ю.Борев писав, що “комічна обробка життєвого матеріалу у мистецтві часто відбувається у вигляді упредметнення і розповсюдженого порівняння висміюваного явища з тваринами, птахами, комахами та неістотами. Цей

комедійний художній засіб за своєю природою наближується до окарікатурювання” [Борев, 1970, 224]. Бо у процесі асоціативного мислення відбуваються різнопланові та різноманітні зіставлення, які можуть вихоплювати явища з їх первинних зв’язків, що й лягає в основу народного дотепу.

Одним з мовних засобів дотепу є каламбур, у перекладі з французької calembour – гра слів. Деякі дослідники комічного, а також З.Фрейд, Фішер, називали каламбур нижчим сортом дотепу, але насправді у французькій культурі XVII – XVIII століть каламбур був найвищим ступенем дотепу [Борев, 1970, 59]. Таким чином, гумор передається у мові ще й такими засобами, як гра звуками, словами, виразами, що вживаються оригінальним способом. Так В.Я.Пропп щодо створення подібних мовних засобів гумору, зокрема каламбурів писав, що гра слів відбувається тоді, “коли один співрозмовник розуміє слово у його широкому або загальному смислі, а інший під це загальне значення підставляє більш вузьке або буквальне; цим він [каламбур] викликає сміх, через те, що знищує судження співрозмовника, викриває його неспроможність...” [Пропп, 1976, 96].

Найбільшого свого вираження і розкриття своєї суті досягають каламбури у фразеології, бо фразема – це результат вторинної номінації. У зв’язку з цим сміх і виникає, коли більш загальне значення слова у нашій свідомості заступається його первинним значенням. Як відзначав А.Г.Назарян, що фразеологізми в силу свого функціонального призначення обслуговують переважно емоційну сферу мови [Назарян, 1987, 46]. Отже, крім номінативної функції, фраземи виконують і емотивну функцію, бо сфери людської психіки обслуговуються

мовою. Людина висловлює своє ставлення для предметів та явищ, які її оточують, дає свою оцінку. “Емоція – це почуттєва реакція організму на ті подразники, які людина одержує від навколишнього середовища; емоція – почуття, переживане душевне хвилювання” [Галкина-Федорук, 1958, 105]. Алогізм ситуації, який лежить в основі певних фразеологізмів, дотеп, побудований на грі слів, і викликають необхідну емотивну реакцію у реципієнта.

Шляхом зміщення загальновідомих фактів створюється комізм ситуації у каламбурах, які виникли на основі різних небилиць та нісенітниць. Так М.Демський наводить такий зразок: “Як був собі та не мав собі, зробив собі нетесаного тесака та й поїхав нетесаним тесаком у поле орати, та виорав ниву, та посіяв конопель, та й виросла верба. Поліз я трусити груші, та натрусив сім мішків гречаної вовни, та намолов тютюну” [Демський, 1994, 47]. Подібний абсурд ситуації маємо і в аналогічних фраземах типу наговорити (наказати, набалакати і т. ін.) три мішки гречаної вовни [і (та) всі неповні]; наговорити (наказати, набалакати і т. ін.) сім мішків гречаної вовни [і (та) всі неповні]; сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки; сім мішків гречаного Гаврила; сім мішків горіхів, гречаної вовни [ФСУМ,809] – наговорити багато зайвого, несерйозного, несуттєвого і т. ін.; небилиці. Така гра слів передає національний колорит творів художньої літератури, який неможливо передати під час перекладу на інші мови. Цими особливостями пронизані майже всі твори, які містять аналогічні каламбури. Наприклад: “Мельхиседек сердито глянув на свою жінку; вона догадалась, що вже наговорила сім мішків

гречаної вовни, й прикусила язика” [Нечуй-Левицький, ФСУМ, 809].

Зіткнення абстрактних і конкретних понять певним чином створює алогізм ситуації, наприклад: торба лиха і мішок біди [ФСУМ, 891] – дуже багато неприємностей, але ж зрозуміло, що біду мішками не виміряєш, та це лише підкреслює масштаб проблем.

Неприродна ситуація передається у каламбурі: сім п'ятниць (неділь) на тиждень [ФСУМ, 809], який характеризує особу, що часто і легко міняє свої рішення, наміри, настрої. “[Марта:] У вас, тату, сім п'ятниць на тиждень: то хвалите Артема, то судите” [Зарудний, ФСУМ, 809].

Цікавою є характеристика родинних зв'язків, яка будується на несумісних фактах і виражається у каламбурах: нашому тинові двоюрідний пліт [ФСУМ, 647]; через вулицю бондар [ФСУМ, 46] – далекий родич; свояк з лівої щоки [ФСУМ, 809] – нерідна, чужа людина. [Маруся:] “Хіба мені Микита що? Сват він мені чи брат, чи яка рідня?.. [Іван:] Та так, ніби свояк з лівої щоки...” [Кропивницький, ФСУМ, 790].

За допомогою зіставлення фразеологізму і вільного словосполучення, в яких є спільний компонент, також створюється ефект каламбуру:” В нього жіночка борщу не варила зроду, та зате усе життя варить з нього воду”.

Одним з найбільш ефектних засобів комічного є руйнування фразеологізму, тобто його дефразеологія. Тут відбувається несподіваний перехід у свідомості реципієнта від переносного значення до прямого, виникає семантична двоплановість, наприклад: “Напившись оковитої, лісник врізав дуба замість ялинки”. У контексті автор навмисне залишає

можливість двоїстого сприймання словосполучення і фразеологізму [Касім, 1972, 122]. Хоча первинне значення ФО врізати дуба [ФСУМ, 151] у згрубілій формі означало “вмерти, загинути”. “Можна й дуба врізати, моржуючи. Я в дитинстві дуже не любив купатись у крижаній воді, вже тільки в моряках призвичаївся” [Збанацький, ФСУМ, 151]. Подібне значення немає нічого спільного з гумором, але введення цієї ж фраземи до певного контексту змінює її семантичну наповненість і створює комізм ситуації. Подвійне сприйняття ситуації маємо й у прикладі: Бігла собака у Петрівку через лід [Номис, 12855], бо Петрівка й піст, і село є таке.

За допомогою трансформації слів-компонентів у ФО також досягається комічне враження. Так виникла фразема березова каша [ФСУМ, 366] на основі вільного словосполучення шляхом семантичної та граматичної трансформації слів-компонентів. Вони піддалися насамперед смисловій деактуалізації: слово каша втратило значення “страва з крупів, пшона, рису тощо, зварена на воді або молоці”, слово береза – атрибутивність в основі якої лежало відношення до берези “різновиду листяного дерева”. Між компонентами ФО послабилися або втрапилися граматичні зв’язки. Кожен із цих компонентів не зник, а передав частину своїх диференційних елементів-сем фраземі: компонент березова репрезентує елементи внутрішньої форми фразеологічного значення (березовими лозинами карали непокірних); компонент каша визначає смислові елементи, які він має у сполученні із дієсловом частувати (кашею). Внаслідок багатоаспектної міжрівневої взаємодії і сформувався фразема березова каша [Алефіренко, 1987, 6]. Отже, шляхом подібних трансформацій виник жарт березова каша (кашка, припарка)

[ФСУМ, 366] – різка, якою карають. “Як буде добре вчитись, то я їй і намисто, і серги, і перстень привезу, а як же ні, то привезу березової каші” [Шевченко, ФСУМ, 367].

Певні трансформації відбулися і у таких іронічних фраземах типу [і] чорт довбнею не доб’є [ФСУМ, 951]; [і] (ще й) довбнею (поліном) не доб’єш [ФСУМ, 252] – хто-небудь має добре, міцне здоров’я (уживається, звичайно, на адресу людини, що постійно скаржиться на своє здоров’я). “Вас, тату, довбнею не доб’єш, а ви про божу дорогу торочите” [Стельмах, ФСУМ, 252].

Хоча й фраземи іронічні, але корінням своїм вони сягають досить драматичних подій. Так Хв. Вовк у процесі дослідження української народної обрядовості приходять до такого висновку: “В українських народних оповіданнях є кілька переказів, що дали привід припускати існування за старих часів також і в українців звичаю вбивати старих людей, але повний брак історичних свідоцтв, так і подібних звичаїв і переказів про них у інших слов’янських народів – велике поширення звичаю вбивати старих людей, навіть і тепер, у деяких монгольських народів, примушує думати, що українські оповідання про звичай “вивозити старих людей на лубках” запозичено у монгольських народів або з Кавказу” [Вовк, 1995, 212]. Науковець Н.Велецька, описуючи ритуал відправлення на “той світ”, серед ряду інших виділяє такий спосіб: “...саджали на лубок, везли десь за городи й добивали довбнею (знаряддя для обробки льону)” [Велецька, 1978, 51]. Згадки про подібне явище можна знайти й у Б.Грінченка, але, на нашу думку, заслуговує уваги той факт, що Н.Велецька приходять до висновку, що умертвлення старих людей – явище суспільного характеру,

будучи ритуалом, визначалося світоглядними факторами. [Велецька, 1978, 60]. Таким чином, фразеологізм [і] (ше й)] довбнею (поліном) не доб'єш [ФСУМ, 252] набув іронічного підтексту через певний час шляхом трансформації значення та впливу народного світогляду.

Національна специфіка гумору закладена у фразеологізмах, які своєю появою завдячують народним обрядам та звичаям. Один з епізодів сватання представлений таким зразком: давати (підносити)/ дати (піднести) [піднести] гарбуза [ФСУМ, 214]; наділяти/ наділити гарбузом (гарбузами) [ФСУМ, 523] – відмовляти кому-небудь при сватанні, залицянні. “У нас не попадайсь, зараз провчимо, а найбільше тих, що добрих, людей замість рушників та годують гарбузами” [Квітка-Основ'яненко, ФСУМ, 179].

Таку рису менталітету українців, як хазяйновитість та моральні настанови щодо цього в іронічному плані відбиває пара ФО: мести від воріт [ФСУМ, 484] – розтрачувати, розтранжирювати нажите добро; та антонім мести до воріт [ФСУМ, 484] – збільшувати капітал, власне господарство, накопичувати багатство. “До воріт мете, про власний добробут дбає” [ФСУМ, 484].

Марнотратство – один із чинників глупоти, який підлягає засудженню та висміюванню, постає перед нами у вигляді карикатури у ФО типу: носити (міряти, набирати) воду решетом [ФСУМ, 557] – даремно робити що-небудь, марно витратити час на що-небудь; решетом у воді зірки ловити [ФСУМ, 447] – марно витратити час; байдикувати; дурних у решето ловити [ФСУМ, 444] – нічого не робити, байдикувати. “Навіщо решетом у воді зірки ловити, коли треба телицю шукати” [Гуцало,

ФСУМ, 447]. Комічний ефект створюється за рахунок сприйняття прямого значення фразеологізму, тобто тієї ситуації, яка знаходиться на поверхні, хоча ФО несе в собі певні роздвоєння. А “сміхове роздвоєння світу”, тобто світу дійсності та світу сміху вимагає своєї маркованості. “Воно не завжди відразу помітне, а тому його необхідно підкреслити, зовні визначити, тим більше, що всілякі зовнішні позначки підкреслюють сміхову, чисто зовнішню сутність повідомлення. Сміх – завжди сміх над зовнішнім, уявним, механічним” [Лихачев, 1984, 42].

До сприйняття серйозної ситуації спонукає слово обгороджений у ФО вітром обгороджений [ФСУМ, 564], але ж вітер не являє собою той конкретний предмет, яким можна обгородити щось, що й викликає абсурдність даного явища і означає “нічим не захищений, без огорожі”. “Насті довелося попобрьохатися в снігу, доки дісталася до його хатини, що стояла вітром обгороджена, небом покрита” [Речмедін, ФСУМ, 564].

Різновидом карикатури є гіпербола, яка стає комічною тільки при підкресленні негативних явищ. Наприклад, [і] муха крилом уб’є [ФСУМ, 514] – когось легко здолати; хтось фізично слабий, безсилий. На нашу думку, за всіх часів цінувались у народі фізично розвинені сильні люди і ця іронія спрямована проти слабих людей, але ні в якому разі не проти хворих, сміятися з яких буде аморально.

М’який гумор з елементами гіперболізації постає у таких жартівливих побажаннях: щоб (бодай, хай би) муха вбрикнула [ФСУМ, 514]; бодай рак урачив [ФСУМ, 730]; щоб тебе (її, його і т. ін.) качка [ніжкою] копнула (брикнула і т. ін.) [ФСУМ, 366]–

уживається для вираження удаваного незадоволення кимось, недоброго побажання комусь, несхвалення чогось – “А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала! – повеселішав Остап” [Коцюбинський, ФСУМ, 514]. Комедійна обробка побажання спрямована на збереження привабливості об’єкту гумору.

* * *

Оптимізм як одна з провідних рис національного менталітету українців дістала мовного вираження у фразеологізмах із гумористичними конотаціями.

Найбільш чітко окреслені і виразно демонструють комізм компаративні фразеологізми, які поділяються на дві групи. Перша – вираження повного заперечення змісту слова; друга – використання назв тварин для позначення якостей людини.

Шляхом зміщення загальновідомих фактів створюється комізм ситуації у каламбурах. Одним з найбільш ефектних засобів комічного є руйнування фразеологізму, тобто його дефразеологія. Тут відбувається несподіваний перехід у свідомості реципієнта від переносного значення до прямого, виникає семантична двоплановість.

У процесі дослідження стає зрозумілим, що в частині зворотів розшифровка комізму ситуації знаходиться на поверхні, а деякі зразки вимагають більш повного аналізу етнокультурної реалії.

Пропонований аналіз комічного у фразеології не претендує на роль охоплюючого дослідження цього феномена. Вибір об’єктів і напрям аналізу зумовлені насамперед конкретними завданнями даної роботи.

ВИСНОВКИ

На формування національного менталітету і вираження його у мові впливають такі фактори: природно-географічний, соціальний, історичний, культурний, релігійний, побутовий. Ці чинники формують світобачення та світосприйняття етнічної спільності.

Головне місце серед національно-специфічних компонентів культури посідає мова.

Менталітет більшою мірою розглядається як категорія, яка через призму національного світобачення характеризує те, що властиве одному народу, нації.

У мові фіксуються певні ціннісні настанови та орієнтири суспільства, які передаються з покоління в покоління. Національна специфіка мови може передаватися на різних її рівнях, але найбільш яскраво вона виявляється у фразеології, і не тільки в окремо взятому фразеологізмі, а й у всій фразеологічній системі в цілому.

Процес розуміння і оцінювання фразеологізмів як мовних знаків національної культури – це шлях до пізнання менталітету народу. Національно специфічними є ті ФО, які віддзеркалюють у своїй внутрішній формі характерні особливості культури і побуту, тваринного і рослинного світу, народні звичаї, символіку. Для фразеології кожної мови є характерними окремі образні компоненти та їх сполучення, навколо яких можуть утворюватись фразеотематичні групи. Більша частина лексем-компонентів ФО передає національні особливості завдяки усталеним народним асоціаціям. ФО з'являються у мові як знаки вторинної номінації речей, якостей, ознак, дій, станів, які вже

мають свої первинні назви. На основі постійних асоціативних зв'язків утворюється специфічна образність фразеологізмів, за допомогою чого й постають національні особливості, бо шляхи актуалізації семантики і форми ФО залежать від менталітету лінгвокультурної спільноти.

Культурно-національний досвід суспільства зокрема зафіксовано у фраземіці, у процесі вивчення якої людина пізнає світ через призму бачення саме цієї мовної спільноти. Специфічні обставини життя народу створюють свої, характерні тільки для однієї мови, стійкі вислови та порівняння, приказки та прислів'я, що разом з іншими нормативними чинниками зумовлюють дух мови, її національну оригінальність.

У роботі підтверджується теза В.М. Телії, що мова – це засіб трансляції менталітету між поколіннями лінгвокультурної спільноти [Телия, 1994, 15], оскільки у мові знаковим способом закріплені ціннісні настанови і орієнтації, якими свідомо чи підсвідомо керується людина у своїй діяльності і відповідно до яких можуть оцінюватися її вчинки, якості та факти дійсності.

Здійснений опис культурних конотацій, співвідносних зі змістом фразеологізмів і відтворюваних разом із ними у мовному вжитку, виявив сукупну ідентичність культурно-мовного самоусвідомлення як частини загальнокультурного менталітету.

Крім комплексного вираження національно-культурної специфіки, ФО можуть відображати її розчленовано, тобто одиницями свого складу, які мають символічне смислове навантаження.

Семантика фразеологізму, як і слова, не зводиться лише до однієї понятійної частини, а містить і деякий непонятійний залишок. До непонятійної частини семантики фразеологізму

входять також значення слів, що його складають, і пов'язані з цілими комплексами найрізноманітніших фонових знань.

Фразеологічні одиниці, проаналізовані у другому розділі, є підтвердженням того, що традиційний український побут, зокрема історичні назви, поняття, моральні вимоги, страви та продукти харчування, зовнішній вигляд людини, народні традиції – все це знайшло вираження у фразеології. Лексеми-прототипи на позначення етнокультурних реалій, які входять до складу фразеологізмів, виражають національну специфіку та особливості народного асоціативного мислення.

Отже, дослідження фразеологічного аспекту мови дає нам уявлення про національний менталітет, тому що фразеологічні одиниці визначаються специфічним проявом світогляду соціуму, який формується внаслідок дії таких чинників, як географічний, історичний, культурний, релігійний.

Національно-культурне значення ФО пов'язане не з одним мовцем, а з етнічно-територіальною групою. Слова-компоненти, які входять до складу фразеологізмів, виражають відношення етнічних груп до своєї культури, історії тощо.

Основа метафорично закріпленої реалізації фраз містить численні способи мислення відносно усього, зокрема сільського способу життя. Вони передають народний стиль, заснований на традиційних українських властивостях та принципах. Такі складові як макогін, макітра, батіг, включені у певну кількість національно-мотивованих фразем, із значенням їхньої функціональної варіативності, семантичного потенціалу, непрямих номінаційних поцесів, що були здійснені людством. Перед нами розкривається механізм народної думки, а також сторони того чи іншого поняття, яке цікавить народ. В українській мові існує численна група фразеологізмів,

лексичним компонентом яких виступають назви реалій українського побуту, що за своєю образністю є унікальними.

Сільське життя з його незмінними заняттями, традиціями та циклічність багатьох природних та соціальних явищ, які увійшли до народного побуту, сформували у селян певні сталі звички та особливості світосприйняття, що й знайшло своє вираження у національній фраземіці. Провідними рисами українського менталітету виступають індивідуалізм та селянськість, які вміщують в себе такі якості як хазяйновитість та працелюбність. Завдяки природному ареалу та історично зумовленому виду господарства, символом українства постає образ хлібодара-землероба.

Для українців – хліборобської нації – хліб був святинею. Про існування в Україні культу хліба, свідчать численні зразки ФО з лексемою хліб, вміщені у “Словнику української мови” в 11-ти томах, який налічує близько ста прикладів стійких виразів.

Мотивація значення фразеологізмів, як переконує дослідження, висвітлює певні особливості сприйняття й осмислення реалій навколишньої дійсності.

У роботі простежено зв'язок образного значення фразеологізму з етнокультурними факторами через встановлення семантичної типології, окреслення тематичних груп, виявлення стрижневих слів.

Фразеологізми, до складу яких входять антропоніми, становлять особливо колоритний пласт української національної ідіоматичної системи. За допомогою гри слів, римування, з метою пожартувати з імені, а також шляхом узагальнення певних характеристик, народом було створено цілу низку різноманітних зразків, які свідчать про своєрідність національного гумору.

Національна специфіка фразеологічного образу створюється характерними для даного народу антропонімами.

Аналіз фразеологічних синонімів із етнокультурним лексичним компонентом допоміг найповніше схарактеризувати реальну фізичну дію особи, основні почуття людини, її психічний і фізичний стан, морально-етичні взаємини людей. Підтверджується думка, висловлювана багатьма дослідниками мовної синоніміки, про національний колорит, відображений у фразеологічних синонімах.

Фразеологічні синоніми і є тим засобом, який допомагає згрупувати відтінки характеристики певного явища в єдине ціле. Вони переконливо ілюструють положення про те, що ідіоми зберігаються у мовній свідомості у вигляді семантичних мереж. Відтворення у мові навіть фрагментів таких мереж виявляє їх національно-мовну специфіку. Сполучення образів-концептів у фразеологічному ряді є унікальними для ідіостилю кожної мови.

У насмішкуватому тоні, неповторному гуморі, вмінні побачити смішне й кумедне у звичайному, буденному, зрештою, знайшли відображення риси українського менталітету.

Найбільш чітко окреслені і виразно демонструють комізм компаративні фразеологізми, які поділяються на дві групи. Перша – вираження повного заперечення змісту слова; друга – використання назв тварин для позначення якостей людини. Шляхом зміщення загальновідомих фактів створюється комізм ситуації у каламбурах.

Як і більшість лексичних одиниць мови, ФО виконують кумулятивну функцію. В основному вона зводиться до відбору,

накопичення та збереження найрізноманітнішої інформації: флора і фауна, побут і звичаї, антропоніміка.

Явище фразеологізації є універсальним у лінгвістиці, тому що фразеологізми наявні у всіх мовах, і у кожній мові мають особливі форми вираження.

Спостереження над семантикою українських фразеологізмів в етнокультурному висвітленні дозволило виявити способи представлення культурно маркованих сигналів у складі фразеологічних знаків і встановити їх співвіднесеність із тими чи іншими рисами менталітету, підтвердити думку про вираження за допомогою етнокультурної лексики, компонентів-прототипів, компонентів-зоонімів, ідіоетнонімів, антропонімів, які входять до складу фразеологізмів, гумористичної конотації національної мовної картини світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова. Фразеологія. – Харків: Вища школа, 1983. – 137 с.
2. 50 / 50. Опыт словаря нового мышления. / под общ. ред. Ю.А.Афанасьева и М.Ферро. – М.: Прогресс: Пайо, 1989. – 558с.
3. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. School, Home and Office Edition, 230,000 Entries. – 1248 с.
4. Ажнюк Б.М. Англійські фразеологізми з власноіменним компонентом // Мовознавство. – 1984. - № 6 . – С. 61-65.
5. Ажнюк Б.М. Національна фразеологія в іншомовному зіставленні // Українська мова і література в школі. – 1990. - № 5. – С. 82-87.
6. Алефіренко М.Ф. Компаративні фразеологізми (методичні розробки з курсу загального мовознавства). – К., - 28 с.
7. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – 136с.
8. Амосова Н.П. К вопросу о лексическом значении слова // Вестник Ленинградского университета. – 1957. – Вып. 1. № 2. – С. 152-168.
9. Андрієвська О.О. Французько-український словник. – К.: Радянська школа, 1955. – 792с.
10. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. – К.: Видавничий дім "КМ Academia", 1994. – 256с.
11. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Л.: Наука, 1970. – 626с.
12. Бакеркина В.В. О национально-культурном менталитете и его лексикографической репрезентации // Язык и культура. Третья международная конференция. Доклады и тезисы докладов. – К., 1994. – С. 65-66.
13. Балли Ш. Французская статистика. – М.: Изд-во иностранной литературы. – 1976. – 275с.
14. Бао Хун . Национально-культурная специфика фразеологизмов в русском и китайском языках // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры. 1999. – С. 305-310.
15. Бердяев Н. Русская идея // Вопросы философии. № 1. – С. 77-144.
16. Білодід І.К. Питання розвитку мови української радянської художньої прози; (Переважно післявоєнного періоду, 1945-1950 р.р.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 328 с.
17. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1984. – 156с.
18. Бойко В.М. Структурно-граматична характеристика ад'єктивних фразеологічних одиниць з анімалістичним компонентом // Мовознавство.–

1989. - № 3. – С. 50-53.
19. Борев Ю. Комическое. – М.: Искусство, 1970. – 273 с.
 20. Борев Ю. О комическом. – М.: Искусство, 1957. – 232 с.
 21. Братко-Кутинський О. Феномен України. – К.: "Вечірній Київ", Українська академія оригінальних ідей, 1996. – 304 с.
 22. Братко-Кутинський О. Символіка світобудови // Людина і світ, - 1991. - № 11. – С.39.
 23. Булаховский Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Радянська школа, 1959. – 307с.
 24. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1992. – 416 с.
 25. Буяшенко В.В., Капелюшний В.П. Ментальність і національний характер: спорідненість і відмінність // Наукові записки з історії України (Збірник статей. Випуск 6). – Кіровоград, 1997. – С.94.
 26. Введение в психологию (под общей редакцией А.В.Петровского). – М.: Academia, 1996. – 496с.
 27. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978. – 240 с.
 28. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Русский язык, 1980. –320 с.
 29. Вернадский В.И. Украинский вопрос и русское общество // Дружба народов. – 1990. - №3. – С. 247 – 254.
 30. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 336с.
 31. Воропай О. Звичаї нашого народу. – К.: Оберіг, 1993. – 592 с.
 32. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию (профессору Московского университета Академику В.В. Виноградову в день его 60-летия). – М.: Изд-во МГУ, 1958. – С. 103-124.
 33. Гвоздарев Ю.А. Слова-символы как компоненты фразеологических единиц // Фразеологизм и слово в русском языке (межвузовский сборник научных трудов). – Ростов-на-Дону, 1983. – С. 26-34.
 34. Генсьорський А. та ін. Польсько-український словник. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, Т.1, 1958. – 696 с. Т.2, 1959. – 576с.
 35. Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1983. – 231 с.
 36. Гончарова Т.И. Общность и специфика языковых зооморфных картин мира: Дис... канд. филол. наук: 10.02.15 – общее языкознание. – Харьков, 1996. – 175 с.
 37. Горе М.С. Фразеологические единицы русского языка, характеризующие человека: Автор. канд. филол. Наук: 10.02.01 – русский язык. – Ростов-на-Дону, 1988.-22с.
 38. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – 400с.

39. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 452 с.
40. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, 1990. – 280 с.
41. Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы философии. – 1988. - №1. – С. 56-70.
42. Гуревич А.Я. Проблема ментальностей в современной историографии // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. – Вып.І. – М., 1989. – С. 75-89.
43. Даниленко Л.І. Національно-культурні особливості семантики чеських фразеологізмів: Дис...канд. філол. Наук: 10.02.03 – слов'янські мови. – К., 1997. – 197с.
44. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. – Львів–Краків – Париж: Просвіта, 1994. – 62 с.
45. Єрмоленко С.Я. Стилїстика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик // Мовознавство. – 1998. - № 2-3. – С. 25-36.
46. Жаркова Л.П. Емоційно-оцінна лексика сучасної української мови: Дис... канд. філол.наук: 10.02.02 – українська мова. – К., 1969, - 368с.
47. Жельвис В.И. Национально-специфические особенности зоонимов как элемент типологического анализа // Лексическая семантика и фразеология. – Л. (Межвузовский сборник научных трудов), 1987. – С. 30-38.
48. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
49. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 224с.
50. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. – Харків: Око, 1996. – 160 с.
51. Івченко А.О. Здобутки і перспективи етимологічних досліджень української фразеології // Мовознавство: Доповіді і повідомлення II Міжнародного конгресу україністів, 1993. – С.178-181.
52. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1992. – 424 с.
53. Карасев Л.В. Философия смеха. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1996. – 224с.
54. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – Київ. Одеса: Либідь, 1991. – 280с.
55. Касім Ю.Ф. Из спостережень над фразеологічними засобами комічного // Питання фразеології східнослов'янських мов. Тези республіканської наукової конференції. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 122-123.
56. Катлинская Л.П. Из актуальной лексики // Русская речь. – 1993. - № 4. – С.49
57. Ковшова М.Л. Как с писаной торбой носится: принципы когнитивно-культурологического исследования идиом // Фразеология в контексте

- культури. – Языки русской культуры, 1999. – С. 164-173.
58. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М.: Просвещение, 1979. – 351 с.
 59. Коломієць М.П. Фразеологічні синоніми української мови // Мовознавство. – 1989. - № 6. – с.35-40.
 60. Коломієць М.П., Молодова Л.В. Словник іншомовних слів. – К.: Освіта, 1998. – 190с.
 61. Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів. – К.: Радянська школа, 1988. – 200с.
 62. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – 108с.
 63. Кононенко В.І. Українська народна фраземіка: трансформації образу // Мовознавство. – 1993. - № 5. – С.21-27.
 64. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
 65. Костомаров Н.И. Две русские народности. – К.-Х.: Майдан. 1991. – 72с.
 66. Крижко О.А. Розвиток семантики побутової лексики українських літописів кінця XVII-початку XVIII століття (назви їжі, напоїв, продуктів харчування): Дис.. канд. філол. Наук: 10.02.01 – українська мова. – Бердянськ, 1997. – 220с.
 67. Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С.48-65.
 68. Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М.: Просвещение, 1977. – 223с.
 69. Левченко О.П. Безеквівалентна російська і українська фразеологія: Дис... канд.філол. наук: 10.02.01 – українська мова, 10.02.02 – російська мова. – К., 1995. – 212с.
 70. Лещинська В.М. та ін. Німецько-український словник. – К.: Радянська школа, 1959. – 1053с.
 71. Лингвистический энциклопедический словарь /Гл. ред. В.Н. Ярцева, – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685с.
 72. Лихачев Д.С. О национальном характере русских // Вопросы философии. – 1990. - № 4. – С. 3-6.
 73. Лихачев Д.С., Панченко А.М., Поньрко Н.В. Смех в Древней Руси. – Л.: Наука, 1984. – 295с.
 74. Літературознавчий словник-довідник (Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін.). – К.: В.Ц. Академія, 1997. – 752с.
 75. Лысый И. Менталитет и духовная культура украинцев // Философская и социологическая мысль. – 1995. - № 11-12. – С. 37-59.
 76. Ляшенко Н.С. Внутренняя форма фразеологических единиц: онтологический и культурологический аспекты: Дис...канд. филол. наук.: 10.02.02. – русский язык, 10.02.01 – украинский язык. – К., 1997. – 227с.
 77. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. – Харків: Вища школа, 1982. – 232с.
 78. Михельсон М.И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. – М.: ТЕРРА, 1984. – Т.1. – 779с.

79. Мокиенко В.М. Историческая фразеология: этнография или лингвистика? // Вопросы языкознания. – 1973. - № 2. – С. 21-34
80. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М.: Высшая школа, 1989. – 288с.
81. Морозова В.С. Символика цветообозначения при описании концептов эмоций в современном арабском литературном языке // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С.300-304.
82. Назаренко Л.Ю. Калькування як один із способів перекладу чеських стійких порівнянь українською мовою // Slavica Ternopolensia. Вип. 4. – Тернопіль, 1997. – С. 109-112.
83. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. – М.: Высшая школа, 1987. – 288с.
84. Нельга О.В. Етнологія. – К.: Видання Київського військового гуманітарного інституту, 1995. – 256 с.
85. Нельга О.В. Курс лекцій з етнології. – К.: Видання Київського гуманітарного інституту, 1995. – 252с.
86. Неруш Г.І. Зіставний аналіз чесько-української анімалістичної фразеології // Зіставне дослідження української, чеської та російської мов. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 152-175.
87. Нечуй –Левицький І. Світогляд українського народу. – К.: Обереги, 1992. – 88с.
88. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник. – Х.: Прапор, 1997. – 464с.
89. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 36-47.
90. Пасік Н.М. Роль ономастичних компонентів у формуванні фразеологічного та пареміологічного значення // Мовознавство. – 1999. - № 2-3. – С. 21-30.
91. Подюков И.А. Народная фразеология в зеркале народной культуры: Учебное пособие. – Пермь: ПГПИ, 1990. – 127 с.
92. Политология. Энциклопедический словарь / Общая ред. и сост. Аверьянов Ю.Н. – М.: Publishers, 1993. – 431 с.
93. Пономарьов А. Українська етнографія. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
94. Постовалова В.И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии) // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С.25-37.
95. Потенция А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 195с.
96. Почепцов О.Г. Языковая ментальность: способ представления мира // Вопросы языкознания. – 1990. - № 6. – С. 110-122.
97. Пришва Б.Г. Засоби гумору в творах Остапа Вишні. – К.: Вища школа, 1977. – 120с.
98. Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. – М.: Искусство, 1976. – 183с.

99. Русанівський В.М. "Єдиний мовно-образний простір української ментальності // Мовознавство. – 1993. - № 6. – С. 3-12
100. Сиротіна В.О. Поняття "символ" у лінгвістичному аспекті // Українське мовознавство. Вип.3. – К., 1975 – С. 52-56.
101. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 280 с.
102. Словари и лингвострановедение (под ред. Верещагина Е.М.). – М.: Русский язык, 1982. – 184 с.
103. Словник символів. – К.: Редакція часопису "Народознавство", 1997. – 156с.
104. Собуцкий М.А. Языковое и культурное сознание западноевропейских "ренессансов": динамика альтернативных ментальностей // Философская и социологическая мысль. – 1991. - № 4. – С. 100-112.
105. Современная западная философия / Сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. Словарь. – М.: Политиздат, 1991. – 414с.
106. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К.: Товариство "Знання", КОО, 1998. – 251 с.
107. Солодуб Ю.П. Национальная специфика и универсальные свойства фразеологии как объект лингвистического исследования// Филологические науки. – 1990. - № 6. – С. 55-65.
108. Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. – К.: Наукова думка, 1992. – 164с.
109. Супруненко В. Народина. Витоки нації: символи, вірування, звичаї та побут українців. – Запоріжжя: МП "Берегиня" – СП "ФАЕЗ", 1993. – 136 с.
110. Текст как явление культуры. – Новосибирск: Наука, 1989, - 200с.
111. Телия В.Н. Номинативный состав языка как объект лингвокультурологии // Национально-культурный компонент в тексте и в языке. – Минск, 1994. – Ч. I. – С. 13-15.
112. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С.13-24.
113. Тодор О.Г. Порівняльні фраземи у психолінгвістичному сприйнятті // Мовознавство. – 1994. - № 2-3. – С. 64-69.
114. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму. – К.: Радянська школа, 1988. – 280 с.
115. Ужченко В.Д. Образи рідної мови. – Луганськ: Знання, 1999. – 216 с.
116. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. – Харків: Основа, 1990. – 167с.
117. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник української мови. – К.: Освіта, 1998. – 224с.
118. Українське народознавство: Навч. Посібник / За заг. ред. С.П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р.Ф.Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1997. – 608с.

119. Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К.: Молодь, 1989. – 432с.
120. Ушинский К.Д. Избранные педагогические произведения. – М.: Просвещение, 1968. – 557с.
121. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка Т.1. – М.: Прогресс, 1986. – 576с.
122. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т.2. – М.: Прогресс, 1986. – 672 с.
123. Феномен нації: основи життєдіяльності // За ред. Б.В.Попова. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998. – 264 с.
124. Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.
125. Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-ти т. Література і мистецтво. Т. 41. – К.: Наукова думка, 1984. – 688 с.
126. Галицько-руські народні приповідки. Т.1 – 3. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко // Етнографічний збірник. Львів. 1901 – 1910. Т.10 –28.
127. Храмова Б. До проблеми української ментальності // Українська думка. – К.: Фенікс, 1992. – С. 3-35.
128. Хропко П.П. Іван Петрович Котляревський . – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1958. – 96с.
129. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 66-96.
130. Чеснов Я.В. Этнический образ // Этнознаковые функции культуры. – М.: Наука, 1991. – С. 58-85.
131. Чехівський О.О. І.Нечуй-Левицький – гуморист // Українська мова і література в школі. – 1999. - № 10. – С. 65-67.
132. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Оріє, 1992. – 230 с.
133. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1969. – 231 с.
134. Шаховский В.И., Панченко Н.И. Национально- культурная специфика концепта "обман" во фразеологическом аспекте // Фразеология в контексте культуры. – М. Языки русской культуры, 1999. – С.285-288
135. Шкляревський Г.И. Фразеологические средства комического // Питання фразеології східнослов'янських мов. Тези республіканської наукової конференції. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 119-120
136. Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Харків: Основа, 1993. – 176с.
137. Ящуржинський Х.П. О превращениях в малорусских сказках // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 554-574.

ДОДАТКИ

*Основні тематичні групи, що можуть бути представлені
в лінгвокультурологічному фразеологічному словнику*

РОСЛИННИЙ СВІТ

В'ється як чорт коло сухої верби
 Вибуяв (вигнав) як верба
 Вискочити як козак з маку
 Вірить як чорт у суху вербу
 Втерти маку
 Гарбузами годувати
 Гарна як калина
 Гарна як мак городній
 Давати (підносити) / дати (піднести) гарбуза
 Дістанеться (дісталось, буде і т.ін.) на горіхи (кислички)
 Добра як з курки молока, а з верби петрушки
 Дрібно як маком посіяв
 Дуля з маком (під ніс)
 З маком і з таким
 З медом та з маком
 Задати перцю з маком
 Закохатися як (мов,ніби і т. ін.) чорт у стару вербу
 Заливається мов соловейко на калині
 Золоті верби ростуть
 Макової краплинки в роті не мати
 На макове зерно
 На макову росинку
 Наділяти / наділити гарбузом (гарбузами)
 Наїстися маку

Не з маком
 Повиснути на вербі
 Посміхається як Марина в маці
 Причепився як чорт до сухої верби
 Сісти маком
 Спить як (мов, ніби і т.ін.) після маківки (маківок, маку)
 Терти мак (на голові)
 Хоч мак (маком) сій
 Чемериці наїстися (об'їстися)
 Червона як калина
 (ще) мак росте (цвіте) в голові
 (що) на вербі груші (ростуть)
 Як виросте гарбуз на вербі
 Як за гріш маку
 Як мак начетверо
 Як маків цвіт
 Як маку

ТВАРИННИЙ СВІТ

Баба як тур
 Барложиться як свиня в соломі
 Бекнув як вівця з мосту
 Бігає як курка з яйцем
 Благородна як свиня городна
 Блудить як вівця без пастуха
 Бовть як віл у калюжу
 Бодай рак урачив
 Брати (хапати) / взяти (схопити) бика за роги
 Буде як свині з череди йтимуть

Бути (почувати себе) на коні
Валяється як свиня в барлозі
Вдячний як баран
Величається як свиня в барлозі
Вертіти язиком [як корова хвостом]
Вести як вола за роги
Відросте як на вівці вовна
Волові шию (роги) скрутить
Волу (волові) роги скрутить може
Вперся як віл рогами
Впертий як цап
Всі (і) кози в золоті
Гарно як свині в намисті
Гарно як свині під лопухом
Говорить як свиня хрюкає
Голий як бик
Голова як у бика
Голодний як мельникова курка
Грошей [і] кури не клюють
Дивитися (витріщитися) як (мов,ніби і т. ін.) баран на нові ворота
Дивитися як цап на нові ворота
Дійна корова
Добре як курці біля крупорушки
Допався як віл до браги
Допався як свиня до браги
Дужий як бугай
Дужий як тур
Дурна як вівця
Дурний як баран

Дурний як бик
Дурний як курка
Дурний як сто свиней
Дурний як цап
Жде як віл обуха
Живуть як свині в гною
Зарився як свиня в багні
Захекався (задихався) як віл у борозні
Здорова як корова
Здоровий як бик
Здоровий як бугай
Знається як свиня на перці
[і] кури загребуть (заклюють)
[і] муха крилом уб'є
Їсть як свиня
Їхати як волами
Кладуть як на коня
Клопочеться як квочка з курчатами
Красива як свиня сива
Красива як свмня в коралах
Крутиться як вівця
Крутиться як квочка на гнізді
Кургиче як свиня в дощ
Кури засміють
Кури сміються
Курячий мозок
Личить (іде) як корові сідло
Личить як свині сідло
Личить як свині хомут

Лізти (йти) як віл на рогатину
Ляпає язиком як корова хвостом
На коні (на козі і т. ін.) не під'їдеш
Нагадати козі смерть
Надувся як квочка в дощ
Наївся як бик
Напився як свиня
Наробився як кобила
Натура як у тура
Не хоче як кінь вівса
Норовиста як кобила
Обсмушмв як вівцю
Охляв як циганська кобила
П'яний як свиня
Пити на коня
Подібний як свиня на коня
Порядкує як бик у посудній лавці
Працює як коняка
Пристало як свині наритники
Приший кобилі хвіст
Реве як бик
Робити / зробити з мухи слона (вола, бугая)
Роботяща як бджілка
Розбирається як бик у посудній лавці
Розбирається як свиня в гнилому гарбузі
Розбирається як свиня на зорях
Розкудахталась як квочка над курчатами
Розумітися (розбиратися) як (мов, ніби і т. ін.) баран в аптеці
Розходився як на аркані жеребець

Розходилася як квочка на яйцях
 Розходилася як квочка перед бурею
 Ситий як чабанський віл
 Скакати цапа
 Слепа курка
 Співають як свині в горосі
 Старий кінь (віл) борозни не зіпсує
 Стоїть як корова на льоду
 Сунутися як (мов,ніби і т. ін.) карась у вершу
 Танцює як корова на льоду
 Тонка як чехоня
 Уперся як баран в сіно
 Упертий як баран
 Упертий як свиня
 Упорався як курка з алмазом
 Ховається наче курка від дощу
 Ходить як блудна вівця
 Ходить як корова за телям
 Чистий як свиня в дощ
 Чорний віл на ногу наступив
 Швидкий як віл у плузі
 Щоб (бодай, хай би) муха вбрикнула
 Щоб тебе(її, його і т. ін.) качка [ніжкою] копнула (брикнула) і т. ін.)
 Як (мов, ніби і т. ін.) корова язиком злизала
 Як (мов, ніби і т. ін.) на сто коней висадив
 Як (мов, ніби і т.ін.) бджіл у вулику
 Як (мов,ніби і т. ін.) з цапа (з козла) молока (вовни)
 Як (мов,ніби і т. ін.) карась ротом глипає
 Як (мов,ніби і т. ін.) спасівська (спасівчана) муха

Як (мов,ніби і т. ін.)муха (мухи) в спасівку

[як] мокра [змокла] курка

Як бджіл по весні

Як з бика молока

Як з коня зсадив

Як кобила до вівса

Як корова

Як курка лапою

Як на коня зсадив

Як свиня нескребена

Як циганська кобила

ГОСПОДАРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ (землеробство)

Багата як земля

Вийти з борозни

Впав як сніп

Гарний як сіно в годину

Город городити

Де [не] посій (посієш), там (то) [і] вродиться / вродить

Жито як золото

Здорова як горохова копиця

Змарнів як полова

Камінь у город

Лантух (мішок) з половиною

Лежать як снопи на тоці

Лишився як на билині

Лізти в чужий горох

Мається як земля святої неділі

Мати міцний ґрунт під ногами

Мілко (неглибоко) орати
 На [тій] останній межі
 Ні билини
 Оббивсь як билина
 Одна як билина в полі
 Орати носом
 Перевіювати полову
 Переорати межу
 Почорнів як свята земля
 Сидіти через город
 Скакати (стрибати) у гречку
 Став як земля чорний
 Тикати (тицяти) [свого] носа у чужий город
 Товстий як копиця
 Той (хто) у луг, [а] той(хто) у плуг
 Топтати землю
 Торувати межу
 Уклав як сіно в годину
 Уложити у копи
 Ходити за плугом
 Як заорав
 Як копиця сіна
 Як плугом одорав
 Як плугом оре

ЗАСОБИ ВИРОБНИЦТВА (інвентар)

Балакає як ціпи в'яже
 Говорить як ціпом молотить
 Гострий як коса

Дурний як ціп
 Звести з лемеша на швайку
 Зробити з лемеша швайку
 Меле язиком як на жорнах
 Мов на лопаті вивіз
 Проворний як лопата
 Сипле як лопатою з засіка
 Січе як ціп
 Сказав як на лопаті вивіз
 Скрипить як немащений (немазаний) віз
 Торохтить як віз з горшками
 Торохтить як порожні жорна
 Торохтить як порожній віз з гори
 Тупий як серп іржавий
 Швидкий як віл у плузі
 Язык мов лопата
 Язык як помело (лопатень, млин)
 Як вилами світ пхати
 Як возом зачепити
 Як на вилах ходе
 Як серпом по душі

ТВАРИННИЦТВО (інвентар)

В один гуж тягти
 Вдягати / вдягнути вуздечку
 Випускати / випустити віжки з своїх рук
 Віжки в руках
 Вожжина(віжка) під хвіст попала (потрапила)
 Гнати (бити) у три батоги

Голий як бич
 Дошкулив як батогом по воді
 Дурний (тупий) як обух
 Із своїм батогом лізти
 Не зтягнеш волоком (налигачем і т. ін.)
 Пропало як на батозі
 Схожий як батіг на мотовило
 Тримати у вузді
 Хомут на шиї (на шию)
 Хоч на налигачі тягни
 Як (мов, ніби і т. ін.) із батога (з бича) тріснув (тряснув, ляснув і т. ін.)
 Як (мов, ніби і т. ін.) з клоччя батіг
 Як (мов, ніби і т. ін.) батогом (батіжком) тріснув (ляснув)
 Як батіг з піску
 Як обухом по голові

ПРАЦЯ

Брати / взяти [своїм] горбом
 Висунути шию з ярма
 Гнути горба (горб)
 Заробляти (добувати, зводити) кривавими мозолями
 Лізти у зашморг (в ярмо)
 Накидати (накладати, надівати) [на [свою] шию (довкола шиї, на себе)]
 Натирати / натерти мозолі (мозоля)
 Своїм (власним) горбом
 Скидати / скинути ярмо (гніт, пута) [з себе(з шиї, з пліч)]
 Тримати на своєму горбі
 Тягнути воза
 Тягти (тягнути) ярмо

У ярмі ходити

ПОБУТ (харчування)

Без солі з'їсти

Білий як сметана

Білий як циганський сир

Вертітися як (мов, ніби і т. ін.) в'юн (посолений (в ополонці, на сковороді))

Взяв як на шило борщу

Вигадати таке, що і вборщ не кришать

Викидати кренделі

Викручується як здобний бублик

Виламується як житній (здобний, ячний) пряник у помийниці

Виламується як ячний бублик

Водити хліб – сіль (хліб і сіль)

Впав у біду як курка в борщ

Впав як галушка

Впав як галушка в окріп

Всипати перцю

Вхопив як шилом борщу налив

Вхопити (захопити) шилом (на шило) патоки (меду)

Гірш (гірше) гіркої редьки (гіркої гірчиці, печеної редьки, перцю, полину)

Говорить як маслом мастить

Губи як вареники

Дбає як за ковбасу в піст

Диба мов муха по сметані

Дісталось перцю з квасом

Дметься (дується) як легке в борщі

Добре як густа сметана

Довге як ковбаса

Доля маслом губи змастить
Допастися як (мов, ніби і т. ін.) кіт до сала
Доробився як сіль на окропі
Дурне сало без хліба
Дурний як масла грудка
Ждуть як свяченої паски
Живе (плаває) як вареник у маслі (у сметані)
Живе як галушка в маслі
Жити (собі) та (і) хліб жувати
З іншого тіста
З м'якого тіста
З медом на вустах
З медом та (з) маком промовляти
З одного тіста книші
За сім верст киселю їсти
Заварити кашу (пиво, халепу)
Знати чия кішка сало з'їла
(і) паски не посвятаються без кого
(і) хліб і до хліба
(і) хлібом (медом, цукром і т. ін.) не годуй
Їсти казенний хліб
Їсти сухий хліб
Їсти чужий хліб
Котися ковбасою (ковбаскою)
Кохаю як цибулю після чаю
Круглий як галушка
Круглий як ковбичка
Крутиться як ячний коржик у помийниці
Купатися як сир у маслі

Ладне як каша з маком

Ламається як житній бублик

Ламається як здобний бублик

Ламається як ячний корж

Ласий на чужі ковбаси

Ласий як (мов, ніби і т. ін.) циган на сало (до сала)

Ласкавий хліб

Легкий хліб

Лежаний (лежачий) хліб

Лежить як галушка

Лети ковбасою

Летіти / полетіти (налетіти і т. ін.) як мухи на мед

Лізти на мед

Мазати (мастити, намазувати, намащувати і т. ін.) / намазати (намастити і т. ін.)

п'яти (п'ятки) салом (рідко смальцем, лоєм і т. ін.)

Мазати медом (по губах)

Мазати медом речі (слова і т. ін.)

Мало квасу випив

Масляні вишкварки

Мати олію (лій, смалець) в голові (рідко під губою)

Мати хліб (шматок, кусок і т. ін.) хліба

На припічку кашу їсти

На січку (капусту, локшину) рубати (сікти)

Надувся як гречаний пиріг

Надувся як тісто на опарі

Не до солі

Не з такого тіста

Не з того тіста книш

Не мед

Недаром хліб їсти
 Охочий як старець до паски
 Перебиватися з хліба (з юшки) на воду (на квас)
 Переїдати / переїсти хліб чийсь
 Перепадати (перепастися) на горіхи (на гостинці, на галушки і т. ін.)
 Підносити / піднести (тертого) хріну (хрону, перцю)
 Підстрибує як сало на сковороді
 Плаває як пиріг у маслі
 Плювати (плюнути, наплювати) в борщ
 Поглядати як (мов, ніби і т. ін.) кіт на сало
 Поживився як Сірко паскою
 Попікся як дід галушками
 Попікся як дід пампушкою
 Причепився як голодний до борщу
 Пропасти (зникнути) як сіль у воді
 Просить як морозу на кутю
 Розбирається як муха в пиві
 Розсівся як книш у печі
 Свищі в борщі
 Свій хліб
 Скуштувати каші
 Скуштувати меду
 Спромігся як убогий на кисіль
 Тяжкий хліб
 Укусить і меду дасть
 Упав у гаразд як муха в сметану
 Хліб дар божий
 Хліб – сіль забувається
 Шукати кістки у молоці

Як (коли) мед, то і ложкою

Як (мов, ніби і т. ін.) маслом по душі

Як (мов, наче і т. ін.) медом по губах мазнули

Як (мов, ніби і т. ін.) муха в сметані

Як (мов, ніби і т. ін.) скупаний у молоці

Як (мов, ніби і т. ін.) у меду

Як з маслом

Як мазаний пиріг

Як мед пити

Як меду полізати

Як по маслу